تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی

لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 70

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

مجلّہ ''کھوج''

ISSN: 1992-6545

چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk

فون/فیکس : 042-99210834

شمارے دا مُل : -/300 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

مجلّہ چھیماہی ''کھوج'' وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے ....(ایڈیٹر)

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 3-75/1/1 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk

Tel./Fax No. : 042-99210834

Price : Rs. 300/- (in Pakistan)
: US $. 10/- (Abroad)

Biannual "Khoj" is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیقی مجلّہ

چھیماہی

کھوج

جلد35 — جنوری ۔ جون 2013ء — شمارہ نمبر2

مسلسل شمارہ نمبر 70

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر

ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

''کھوج'' شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور (پاکستان) توں شائع ہون والا چھیماہی تحقیقی مجلّہ اے۔ ایہہ مجلّہ 1972ء توں بغیر کسی تعطل دے شائع ہو رہیا اے۔ ایہدے وچ پنجابی زبان، ادب، تہذیب، ثقافت تے تاریخ دے مختلف پہلوآں بارے تحقیقی مقالے شائع ہوندے نیں۔ ایہہ مجلّہ ہائر ایجوکیشن کمیشن آف پاکستان توں منظور شدہ اے۔ مجلّے وچ شامل مقالے نوں منظوری لئی دو ماہرین کول رائے واسطے گھلیا جاندا اے تے مقالہ نگار دا ناں صیغہ راز وچ رکھیا جاندا اے۔ ایس توں پہلے مقالے نوں ادارتی کمیٹی پرکھدی اے۔ مقالہ نگار نوں ماہرین دی رائے توں آگاہ کیتا جاندا اے۔ جے ماہرین نے مقالے وچ کوئی تبدیلی یا اضافہ کرن دا آکھیا ہووے تے مقالہ نگار اک مقررہ مدت وچ تبدیلی تے اضافے نال مقالہ دوبارہ جمع کرواندا اے۔

<u>مقالہ گھلدیاں ایہناں گلاں دا خاص خیال رہوے:</u> مقالہ اصلی مواد تے مشتمل ہووے (نقل نہ ہووے)۔ جیہڑے محققاں دے کم توں استفادہ کیتا گیا ہووے اوہدا حوالہ دتا جائے۔ مجلّے وچ شائع کروان لئی گھلیا جان والا مقالہ کِتے ہور اشاعت لئی نہ گھلیا گیا ہووے۔ ہائر ایجوکیشن کمیشن دی ہدایت دی روشنی وچ مقالہ چربہ سازی/نقل توں پاک ہون پاروں ای شائع کیتا جائے گا۔

<u>مسودے دی تیاری:</u> مجلّے لئی مقالے پنجابی، اردو یا انگریزی وچ قبول کیتے جاندے نیں۔ مقالہ فونٹ سائز 15 سنگل سپیس مارجن وچ ہووے۔ ٹائٹل والے صفحے اُتے مقالہ نگار دا مکمل نام تے ادارے دا پتا، ڈاک دا مکمل پتا مع ای میل تے ٹیلی فون نمبر درج کیتا ہونا چاہیدا اے۔

<u>تلخیص تے حوالے دا طریقہ:</u> تلخیص (Abstract) انگریزی زبان وچ 120 توں 150 لفظاں تک ہونی چاہیدی اے۔ تلخیص مقالے دا اک جامع خلاصہ ہوندی اے نہ کہ مقالے دے نتائج۔ مقالے دے متن تے آخر وچ حوالے جدید اصولاں مطابق دتے جان۔

مثال لئی: لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت صفحہ نمبر

<u>خط کتابت ایس پتے تے کیتی جاوے</u>

مدیر مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, Ph&Fax: 042-9921083

بسم الله الرحمن الرحيم

رب دیا پیاریا! مدح تری نَحس نَحس مُو مُو پیا کردا
تیرے سوہنے قد دیاں گلاں سرُو سرُو پیا کردا
کملیؐ والیا! نظر کرم دی اج ہر نگھا بندہ
بے قدری دیاں پالیاں وچ ٹھرُو ٹھرُو پیا کردا

حفیظ تائب

فہرست

اداریہ

قارئین!

ایس شمارے وچ دس تحقیقی مقالے شامل نیں۔ پنجابی کلاسیکی شاعری،تصوف: ماضی و حال، اج دی رہتل، لوک تے نثری شعری صنفاں،صوفی شاعری، جدید شعری صنفاں، مذہبی شاعری وغیرہ سب سرناویاں ہیٹھ بھرویاں تے نرویاں لکھتاں ایس شمارے دا حصہ نیں۔ حنیف چودھری نے اپنے مقالے وچ علی حیدر ملتانی دی حیاتی تے فن بارے مختلف لکھاریاں دی کھوج نوں تحقیق دا موضوع بنا کے کجھ بھُلاں نوں دور کرن دا چارا کیتا اے۔ ڈاکٹر عاصمہ قادری ہوراں معروف شعری صنف 'دوہڑا' دی ریت روایت سمیت دوہڑے دی بنتر تے سبھا بارے تفصیلی گل کیتی اے۔ ڈاکٹر عباد حسین نے پنجابی آپ بیتی نوں مُکھ رکھ کے ایہدے ثقافتی پس منظر دے حوالے نال تجزیاتی مطالعہ پیش کیتا اے۔ ایسے طرح ڈاکٹر سعیدہ ممتاز نے 18ویں صدی وچ رچی گئی پنجابی صوفیانہ شاعری دا مطالعہ اوس عہد دے سیاسی تے سماجی پچھوکڑ وچ کرن دا جتن کیتا اے۔ ساڈے بوہتے صوفی شاعراں دی فکر اُتے فارسی شعرا دے اثرات وکھالی دیندے نیں۔ حضرت سلطان باہو تے شیخ سعدی شیرازی دے فلسفہ عشق وچ مماثلت دے حوالے نال ڈاکٹر اقبال ثاقب ہوراں دا مقالہ اک دلچسپ مطالعہ اے۔ پنجابی شاعری دا سبھا شروع توں ای اسلامی رہیا اے۔ خاص طور تے فقہ تے سیرت رسولؐ اُتے بہت کجھ لکھیا گیا اے۔معروف شعری صنف باراں ماہ دا سیرتی پکھوں مطالعہ '' باراں ماہ سیرت'' دے ناں نال ڈاکٹر سرفراز خالد ہوراں دی سلاہن یوگ کوشش اے۔ غزل پنجابی شاعری دے میدان وچ

اجوکے سمے دی بڑی پردھان صنف اے۔ ایہہ نہ صرف مرکزی بلکہ پنجابی دے وکھو وکھ لہجیاں وچ وی ایہدی اک توانا روایت بن دی جا رہی اے۔ ڈاکٹر رشید احمد خاں نے ہندکو غزل دے تعارف تے تجزیہ نوں اپنے مقالے دا موضوع بنا کے ہندکو غزل دی روایت نوں اگے ٹورن دا سربندھ کیتا اے۔ ایسے طرح ڈاکٹر الطاف حسین لنگڑیال ہوراں معروف صوفی حاجی محمد صفوری دی پنجابی مثنوی دے فکری تے فنی جائزے نوں اپنی لکھت دا موضوع بنایا اے۔ ڈاکٹر جمیل احمد پال ہوراں دا مضمون پنجابی کہانی دے سوسالاں دا گھیرا کردا بھرویں ڈھنگ نال ملدا اے۔

مجموعی طور تے ایہہ سارے مقالے اپنے اپنے انداز وچ انفرادی نوعیت دے مالک نیں پر ایہناں دے مطالعے توں پنجابی ادب دی اک معتبر تے جاندار روایت دا ارتقائی سفر وی نظر آ ؤندا اے۔ جیہڑا پنجابی زبان و ادب دے روشن مستقبل دی نوید اے۔ امید اے ایہہ سارا کجھ تہانوں ضرور پسند آوے گا۔

——— مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 09-20

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

علی حیدر دے پڑچولیاں دیاں بھُلاں

(اِک تحقیقی مطالعہ)

حنیف چودھری

Ali Haider dey Percholeyan Diyan Bhulaan

(Ek Tehqiqi Mutaleya)

Abstract

Mystical poet Ali Haeder Multani, though lived far from Multan city, enlightened the Punjabi people through the glimpse of his mystical Punjabi poetry "Seeh Herfees". To dig out the depth of his poetical vision and thought the researchers have paid no proper attention that is why his mystical verses are along sung "Qawwli" in various parts of Pakistan. It is sorry to say that have many aspects of Ali Haedor's life and works are yet to be traced. the ariticle sheds light on the mistakes committed by differentresoures.

....

علی حیدر دے پارکھاں، پڑچولیاں تے کھوجیاں نے ٹیویاں نال پرکھ پڑچول کیتی اے ہیٹھاں اسیں علی حیدر دے جنم دن توں گل شروع کر دے ہاں۔علی حیدر دے مزار اُپر جیہڑی لوح گڈی ہوئی اے اوہدے اُپر نہ تے مرن دا سال درج اے نہ جمن دا دن۔ اوس لوح دا عکس اسیں

ایس لیکھ دے اخیر وچ دِتا اے۔ ایہہ گل ذکر جوگ اے کہ ایہہ لوح اودوں دی نہیں جدوں علی حیدر دی وفات ہوئی سی، ایہہ تے موجودہ پشت دے خاندان نے ہُن لکھوا کے لائی اے۔ ایس کر کے سانوں باوا بدھ سنگھ دے دسّن اُپر اعتبار کرنا پے رہیا اے۔ باوا بدھ سنگھ پہلا پڑچولی اے، جس نے علی حیدر دے وڈکیاں کولوں تصدیق کر کے جنم دن لکھیا اے، اوہناں دے انوسار علی حیدر دی عمر 95 ورھے سی۔ ساڈے کول ایس سندتوں وکھ ہور کوئی ٹھوس ثبوت نہیں اے۔ اوہ لکھدے نیں:

''میں علی حیدر دے مزار دے سجادہ نشین کولوں جدوں جنم استھان تے تاریخ وفات دریافت کیتی تے اوہناں نے 1785ء دَسی''[1]

ساڈے اک پڑچولی ڈاکٹر نصر اللہ خاں ناصر (بہاولپور والے) نے بغیر کسے سند تے ماخذ دے دس پائی اے۔ اوہ اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے وچ جنم سال 1490ء تے وفات 1911ء لکھدے نیں۔ [2] جد کہ کتابی صورت وچ چھپے ہوئے تھیسس وچ جنم سال 1689ء تے وفات 1777ء لکھیا ہویا اے۔ ایہہ دونوں سن غلط نیں۔ انج جاپدا اے کہ اوہناں نے ایس بارے اُکا ای تحقیق نہیں کیتی۔

بھارتی پنجاب دے مورخ پیارا سنگھ بھوگل نے وی بغیر کسے شہادت دے سن پیدائش 1662ء تے وفات 1778ء لکھیا اے۔[3]

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی مرتب کردہ کتاب وچ علی حیدر دی تاریخ وفات 1765ء درج کیتی اے۔[4]

جیہناں پارکھاں نے علی حیدر دا جنم سال 1690ء لکھیا اے درست اے تے وفات 1785ء دی تھاں کجھ ہور لکھی اے۔ انہاں دا ویروا ہیٹھاں دِتا جا رہیا اے۔

1۔ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق	علی حیدر دا فکر تے فن	1777ء	[5]
2۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر	کلیاتِ علی حیدر	1776ء	[6]
3۔ احمد حسن احمد قریشی	پنجابی ادب کی مختصر تاریخ	1777ء	[7]
4۔ ڈاکٹر بنارسی داس جین	پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر	1777ء	[8]
5۔ مولا بخش کشتہ	پنجابی شاعراں دا تذکرہ	1777ء	[9]

جنم سال دے ویروے مگروں جنم استھان بارے پڑچولیاں دی رائے وی وکھو وکھ اے۔

کوئی کہندا اے کہ علی حیدر قصبہ الجناں وچ پیدا ہویا۔ کوئی پنڈ ہمجانہ وچ دسدا اے۔ کوئی گورو چبوترے نوں جنم استھان کہندا اے ہر کھوجی نویں گل دسّدا اے، پر کسے نے وی ایس بارے کوئی سند یاں حوالہ پیش نہیں کیتا۔

پروفیسر محمد اجمل مہار نے اپنے مقالے وچ ایہہ انکشاف کیتا اے کہ ''علی حیدر چک چونترے وچ جمیاں تے اوسے قصبے وچ دفن کر دِتا۔ راوی دریا نے جدوں ایس پنڈ نوں ڈھانا شروع کیتا تے پنڈ والیاں نے اوہناں دی میت نوں اوتھوں کڈھ کے پرگنہ ہمجانہ جیہڑا ہُن فیصل آباد ڈویژن وچ اے دفن کر دِتا۔ (10) ایس گل دا اوہناں کوئی حوالہ نہیں دِتا کہ ایہہ ساری گل اوہناں نوں کتھوں لبھی۔ اساں محکمہ مال دا سارا ریکارڈ ویکھیا، مردم شماری دے سارے کاغذات پھرولے، کسے تھاں وی ایس ناں دا کوئی قصبہ نہیں لبھا۔ ہاں ایہہ ضرور ہویا کہ موجودہ قصبہ قاضیاں جتھے علی حیدر دا مزار اے دریا بُرد ضرور اے۔ علی حیدر دے موجودہ جانشین دا کہنا اے کہ ایس تھار دا ناں پہلاں گورو چبوترہ سی۔ جدوں ایہہ دریا بُرد ہویا تے اس دا ناں موضع غالب رکھیا گیا۔ (12) تے اَج پرگنہ قاضیاں مشہور اے۔ ایس گل دی تصدیق صاحب زادہ یوسف طاہر نے وی اپنی کتاب وچ کیتی اے۔ (12)

علی حیدر دے والد شیخ محمد امین قاضی نوں جدوں بادشاہ ہند اورنگ زیب عالمگیر نے مدد معاش لئی زرعی اراضی دِتی اوہ پرگنہ کلنبہ (کذا) تلمنبہ وچ سی۔ اَج کل دریائے اروتی (راوی) تلمنبہ تے قصبہ قاضیاں وچکار وگدا اے۔ ڈاکٹر شوکت علی قمر نے اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے وچ بغیر تحقیق دے ایہہ لکھ دِتا:

> ''علی حیدر گورو چبوترہ دا واسی اے تے گورو چبوترہ دا اصل سکھاں دے گورو نے بنایا سی'' (13)

حالانکہ گورو راجپوت قبیلے دی اِک گوت دا ناں اے۔ (14) ایس گوت نال سمبندھی وڈکے نے ایہہ چبوترہ بنوایا سی۔ مگروں ایس پنڈ دا ناں وی گورو چبوترہ پے گیا۔ بھارتی پنجاب دے اِک پروفیسر نریش کمار نے بغیر شاہدی دے ایہہ لکھ دِتا کہ علی حیدر دے مرشد دا ناں علی شیر اے۔ جس دا تعلق پٹھاناں دے قبیلے روہیلے نال سی۔ ایہہ قبیلہ پشاور دے نیڑے وسدا اے۔ ایس گل نوں ثابت کرن لئی سی حرفی دا اِک بند وی پیش کیتا اے۔ جیہڑا ایہہ اے:

و: واوَ ونج آکھیں مینڈے ڈھولن نوں جیندا نام علی شیر حق دا ای
جیندا رو مبارک چودھویں دا چن، چودھویں طبق دا ای
علی حیدر گولڑا تینڈا ای تیرے ناوَں دا آسرا رکھدا ای (16)

نریش کمار نوں شائد ایس گل دا علم نہیں کہ روہیلا روہی یاں روہیل کھنڈ دے واسیاں نوں وی آکھیا جاندا اے۔ ایس دے ہور معانی غصیل یاں ان موڑ وی نیں۔ بلھے شاہ نے روہیلے نوں کِنی خوبصورتی نال بدّھا اے:

عشق روہیلا ناہیں چھپ دا
اندر دھریا باہر نچ دا
مینوں دیو سنیہڑا سچ دا
میری کرو غم خواری
تُسیں کرو اساڈی کاری
کیہی ہو گئی دیدن بھاری(16)

نریش کمار دی ایس گل دی تردید اوس قلمی بیاض توں وی ہُندی اے جس وچ علی حیدر دیاں پنجابی سی حرفیاں تے اردو و فارسی دا کلام وی درج اے۔ اِک سی حرفی دی ''م'' دی پٹی دے حاشیے اُتے ایہہ الفاظ درج نیں:

''م محمد مولا تخلص از حضرت فخر الدین فخر جہاں مرشد علی حیدر''(17)

ایس توں ہور کیہ وڈی گواہی ہو سکدی اے۔ نریش کمار تے دور بہہ کے کھوج کر رہیا اے۔ اوس نے علی حیدر دے کلام وچوں اوہناں دے مرشد بارے اشارہ کڈھیا سی۔ جیہڑا درست ثابت نہیں ہویا۔ پاکستان دے اک مہان ادبی ادارے ''اکادمی ادبیاتِ پاکستان'' نے ''انسائیکلوپیڈیا آف ورلڈ لٹریچر'' چھاپیا اے۔ اوس دی دوجی جِلد وچ علی حیدر دا ناں اے۔ اوتھے لکھیا اے:

(ترجمہ) ''علی حیدر دے مرشد دا ناں شاہ محی الدین گیلانی اے''(18)

ایہہ کاڈھ وی بغیر تحقیق دے اے۔ ایہہ بھل سانوں کتھے لے کے جاوے گی۔ صاحبزادہ یوسف طاہر نے وی اِک نویں کھوج بناں تحقیق دے کڈھی اے۔ لکھیا اے:

''دراصل قاضی علی حیدر جھنگ شہر وچ سلسلہ قادریہ دے رہنما تے ولی کامل
سید امان اللہ عرف ہاتھی واں دے مرید سن''(19)

ایہہ گل اصلوں ہی غلط اے۔ قلمی بیاض وچ دتّے ہوئے حاشیے تے علی حیدر دے مرشد والی گل دی تصدیق تذکرہ اولیائے دہلی توں وی ہُندی اے:

''خواجہ فخر الدین دہلوی (1687ء) دا پورا ناں خواجہ فخرالدین جہاں دہلوی
اے جیہناں دا مزار لال قلعہ دے باہر اے اوہناں دے خلیفہ اوّل قاضی علی
حیدر دا مزار دریائے اروتی (راوی) دے نیڑے اے''(20)

علی حیدر دے مرشد والی بحث دا سٹہ تے کھوج نال نکل آیا۔ ہُن صاحب زادہ یوسف طاہر وی سید امان اللہ نوں ہاتھی وان دا لقب دین والی گل ول آؤ۔ اوہ ایہدے بارے لکھدے نیں:

''اوس زمانے وچ بادشاہ تے مخادیم ہاتھی اپر سواری کردیاں ویلے اپنے تے
مہاوت وچکار اِک نیک سید نوں بٹھایا کر دے سن تاں جے اوہناں دی
برکت والی نظر اوہناں دے چہرے اُپر پیندی رہوے''(21)

لکھاری نے ایہہ گل کِتھوں لئی ایہہ نہیں دسی۔ جدکہ تذکرہ اولیائے جھنگ وچ سید امان اللہ نوں ہاتھی وان دا لقب دین دی وجہ تسمیہ کجھ ہور لکھی اے:

''سید امان اللہ اپنے مرشد دی اجازت لے کے اُچ شریف توں بہاولپور
چلے گئے اوتھے سید جلال شاہ بخاری دا فیض جاری سی۔ سید امان اللہ اوہناں
دے خادماں وچ شریک ہو گئے۔ نواب بہاولپور نے حضرت نوں سیر کیتے
ہاتھی دے رکھیا سی۔ اوہ ہاتھی اُپر بیٹھ کے سیر کرن جایا کردے سن۔ ہاتھی
اوہناں نال رچ مِس گیا۔ حضرت ہاتھی نال گلاں باتاں کردے رہندے
سن۔ حضرت دے سجادہ نشین شیخ اکبر آپ نوں ''ہاتھی دان'' کہنا شروع کر
دِتا۔ ایہہ ناں وگڑ دیاں وگڑ دیاں ''ہاتھی وان'' بن گیا''(22)

ایتھوں ایہہ گل نکھیڑنی مشکل نہیں کہ کیہڑی گل حقی اے تے کیہڑی ٹیوا۔

علی حیدر دے دور وچ فارسی سرکاری درباری زبان سی تے فارسی دی کارکئی حرف لکھت

وچ نہیں آوندے سن۔ جیویں آ، گ، ڑ، ڈ، چ، ھ، ے، پ، پھ ایس کر کے پڑھولیاں تے پارکھاں نوں لفظ اگیڑن وچ ڈھیر ساریاں مشکلاں پیش آئیاں۔ بعض لفظ سِگّے کجھ تے بن گئے ہور جیویں ''کہری'' نوں کوئی ''گھڑے'' لکھدا اے تے کوئی ''گہرے'' پڑھدا اے۔ انج ای اک ہور لفظ ''جر'' اے۔ اصل وچ ایہہ لفظ اے ''چر''۔ رہندی کسر اوس دور دے کاتباں نے پوری کر دتی۔ اوہناں نے دو دو تِن تِن لفظ جوڑ کے لکھے جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ لفظاں دے معانی بدل گئے:

مندا	بمعنی	گالی	اصل لفظ اے	من دا
وسدیاں	بمعنی	آبادشدہ	اصل لفظ اے	وس دی آں
دائی	بمعنی	زچہ بچہ دی دیکھ بھال کرن والی	اصل لفظ اے	دا ای
ولنا	بمعنی	گھیر لینا	اصل لفظ اے	ول نہ
دانا	بمعنی	عقل مند	اصل لفظ اے	دا ناں
ملائیاں	بمعنی	ددھ دی ملائی	اصل لفظ اے	مل آئی آں
سدنایں	بمعنی	بلانا	اصل لفظ اے	سدنا ہیں
جلیبی	بمعنی	مٹھائی	اصل لفظ اے	جلے بھی

فیر مرتبین تے ناشرین نے بناں تحقیق دے اپنی سُجھ بُجھ نال لفظاں وچ وادھ گھاٹ کر لئی۔ ہیٹھاں اسیں ایس وادھ گھاٹ دے نمونے دے رہے ہاں تاں جے پتہ چلے علی حیدر دے کلام نال کیہ بنی۔ قلمی بیاض (1879ء) دا اِک بند:

س سرائے جہان سبھہ ہک رات گذار تے اٹھہ چلے
ساہ دمامرا کوج دا ای سن رنگ پئی لد اٹھہ چلے
ایہہ ٹلڑیاں دی ٹنکار سُنکے بہریاں بنہہ کت چلے
ہک تکہرے تے ہک مٹھڑے حیدر سبھہ ساتہی بہت چلے (23)

ایہو ای بند مطبوعہ کوہِ طور (1970ء) وچ انج اے:

س سرائے جہان سبھو اک رات گذاری تے اٹھ چلے
ایہہ ساہ دمامڑا کوچ دائی سب گنڈریاں بنھ اٹھ چلے
ہر دینہ تے رات رنگھاڑ پیا سن پئی لدّ اٹھ چلے
کجھ تگھڑے تے ڈھڑی حیدر ساتھی اساڈڑے پھٹ چلے (24)

فیر فضل دین سکے زئی نے 1907ء وچ ایہوسی حرفی چھاپی تے اوہدے وچ ایہو بند اِنج اے:

س سرائے جہان سب اک رات گذاری تے اُٹھ چلے
ایہہ ساہ دمامڑا کوچ دا ای اک رنگ پئی لد اٹھ چلے
ایہہ ٹلڑیاں زنگار پیاں سن، گنڈھریاں بنھ رُٹھ چلے
اِک ٹکھڑے تے اک مٹھڑے ساتھی حیدر ساتھیں پھٹ چلے

اک ہور ونگی ویکھو جس وچ مصرعے ای بدلے ہوئے نیں:

ک کدائیں تاں کول مینڈے آ بہو جو میں بن مول نہ دسدا ایں
جے کر ہوس یار مینڈا بہلیں کیوں بانہہ مینڈے وس کسدا ایں
روز نِت کلیاں نوں مل کھلواندا تے نت میرے ویہڑے وسدا ایں
حیدر آکہہ وفا کر ڈھولن نہیں میہتوں دور کیوں نسدا ایں (25)

مطبوعہ کوہ طور:

ک کدی تاں نیڑے آبہوں ہُن کیویں پیاریا نسدا ایں
جے وت حال نہ پچھیں میرا تاں نال مینڈے کیوں ہسدا ایں
نت گلیاں نوں مل کھلوندا نت ویڑھیوں وچ وسدا ایں
حیدر آکھ وفا کر ڈھولن کیوں دل میرا ہُن کھسدا ایں

فضل دین سکے زئی نے لفظاں دا ہیر پھیر کُجھ کیتا:

ک کدی تے مینڈے کول بھی آ بہو ہُن کیوں پیاریا نسدا ایں
جے وت حال نہ پچھیں مینڈا تاں نال میرے کیوں ہسدا ایں
نِت گلیاں نوں مل کھلوندا نت ویڑھے وچ وسدا ایں
حیدر آکھ وفا کر ڈھولن کیوں دل مینڈا ہُن کھسدا ایں

اِنج ہور بہت سارے شعراں وچ ردو بدل نظر آوندا اے۔ اِک ہور اہم گل ایہہ اے کہ ساڈے محققاں دے ہتھ وچ جیہڑا وی طبع شدہ نسخہ لگا اوس نوں سامنے رکھ کے مقالہ یا مضمون لکھ ماریا۔ شروع وچ علی حیدر دیاں 18 صفحیاں تے مشتمل صرف پنج سی حرفیاں دا ذکر مِلدا اے تے پنج ہی چھاپے چڑھدیاں آئیاں۔ اچن چیت فضل دین سکے زئی نے 1907ء وچ پتہ نہیں کتھوں ہور

سی حرفیاں لے کے 80 صفحیاں دی گنتی دیاں چھاپ دتیاں۔ فیر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دیاں ایڈٹ کیتیاں سی حرفیاں وچ ہور وادھا ہو گیا تے صفحیاں دی تعداد 164 ہو گئی۔ ایسراں علی حیدر دا اسلوب پچھے چلا گیا تے سی حرفیاں ودھ دیاں گئیاں۔

اک ہور گل وی گوہ گوچری اے کہ علی حیدر دے کلام وچ ''توارد'' وی نمائیاں نظر آوندا اے۔ پتہ نہیں کیوں ساڈے محققاں دا دھیان ایس پاسے نہیں گیا۔ ہیٹھ درج نو مصرعیاں دا اک بند گورو گرنتھ وچ اے جس وچ دنیا دی بے ثباتی دا ذکر اے۔ گورو نانک دیو نے ہر شے نوں کوڑ آکھیا اے۔ پتہ نہیں ایس خیال نوں کس نے چُکیا تے ہندی بھاشا دے لفظ کڈھ کے پنجابی لفظاں دا چولا پوا کے علی حیدر دے کلام وچ شامل کر دِتا۔ پہلاں گورو نانک دے خیال نوں ویکھو:

کوڑ راجہ، کوڑ پرجا، کوڑ سب سنسار
کوڑ منڈپ ، کوڑ ماڑی، کوڑ بیسن ہار
کوڑ سونا، کوڑ روپا، کوڑ پہنن ہار
کوڑ کایا، کوڑ کپڑ، کوڑ روپ اپار
کوڑ میاں ، کوڑ بیوی، کھپ ہوئے کھار
کوڑ کوڑے نیہوں لگا، وسریا کرتار
کس نال کریئے دوستی سب جگ چلن ہار
کوڑ مِٹھا، کوڑ ماکھیو، کوڑ ڈوبے پور
نانک دکھائے بینتی تدھ باجھ کوڑو کوڑ (26)

ہُن علی حیدر دا خیال ویکھو، دوہاں وچ کنّی مطابقت اے:

ک: کوڑا گھوڑا، کوڑا جوڑا، کوڑا شہر اسوار
کوڑے باشے، کوڑے شکرے، کوڑے میر شکار
کوڑے ہاتھی، کوڑے لشکر، کوڑے فوج کٹار
کوڑے سوہے، کوڑے سالو، کوڑے سوہنے یار
کوڑے جوڑے، کوڑے بیڑے، کوڑے ہارسنگار
کوڑے کوٹھے، کوڑے منمٹ، کوڑا ایہہ سنسار

حیدر آکھے سب کجھ کوڑا، سچّا ہِک کرتار
دُوجا نبی محمدؐ سچا، سچے اس دے یار (27)

ایس توں وکھ پنجابی دے مہان کوی تے علی حیدر دے سمکالی وارث شاہ دا اک لافانی تے لاثانی خیال وی علی حیدر دے ابیات وچ اوہناں لفظاں سمیت موجود اے۔ وارث شاہ آکھدا اے:

چھوٹی عمر دیاں یاریاں بہت مشکل پُتر مہراندے کھولیاں چار دے جی
کن پاڑ فقیر ہو جان راجے، درد مند پھرن وچ بار دے جی
کچی رن دے نال نیو لان جیہڑے سب ذات صفات نگھار دے جی
وارث شاہ جے ذوق دی لگے گدی جوہر نکلے اصل تلوار دے جی (28)

ایہوای خیال تے الفاظ علی حیدر دے ایس بیت وچ شامل اے:

ل لگیاں اکھیاں رہن ناہیں، کِسے شہر محبوب دے وسّیے جی
اوہ جگہ کیہڑی جتھے عشق ناہیں، دنیا چھوڑ کِتے ول نسیے جی
کچی نار دے نال نہ نیوں لایئے، ہوچھے یار دے نال نہ ہسیئے جی
دِل وچ کھوٹ رہے مونہوں ہسّ بولے، کچے یارنوں بھیت نہ دسیئے جی
علی حیدر میاں دِل اِک ہووے، بھانویں سُو کوہاں اُتے وسیے جی (29)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ تواردیاں استفادے نال عبارت وچ حُسن، خیال وچ وسعت تے روزمرہ وچ نکھار پیدا ہو جاندا اے۔ ساحل احمد نے ٹھیک آکھیا اے:

(ترجمہ) ''حقیقت تاں ایہہ اے کہ استفادہ توارد نال ہمیشہ سوہنے نتیجے نکلدے نیں ایس دیاں ڈھیر وجوہات نیں جیویں روز مرہ، محاورے، اکھان، ترکیباں، الفاظ، تشبیہاں تے استعارے دی ورتوں تے موضوعات تے خیال دی اڈاری نال صرف اسلوب تے اندازِ بیاں وچ فرق ہُندا اے ورنہ شئے تے اوہو ہی ہُندی اے جیہڑی ہر شاعر جاندا ہُندا اے تے ورتوں وچ لیاوندا اے'' (30)

ایس وچ کوئی شبہ نہیں کہ بیان کرن دا اسلوب، یاں لفظاں دا چنا تے شعر دی بُنت دی ملکیت دا دعویٰ دار کوئی خاص اک بندہ نہیں ہُندا تے ناں ای ہوسکدا اے۔ شعر یاں مضمون لکھن

دا بوہا تے ہر اک اتے کھلا اے۔ نادر تے انملا خیال نظم کرنا ہر کسے دا کم نہیں۔ فیروی علی حیدر تے وارث شاہ دوویں سمکالی نیں اک دوجے دے خیال توں متاثر ہونا فطری امر اے۔ ایس نوں توار دہی آکھیا جاسکدا اے۔

پر ایہہ گل تے حیرت والی اے کہ ایہہ بند 1870ء وچ چھپن والی سی حرفی (مطبوعہ مطبع کوہِ طور) وچ نہیں اے۔ فضل دین ککے زئی دی مرتبہ سی حرفی مطبوعہ 1907ء وچ پہلی وار ایہہ بند سامنے آیا اے، پر اوہناں کوئی حوالہ نہیں دِتا کہ ایہہ بند اوہناں نے کِتھوں لیا اے؟

چھیکڑ وچ اساں ایہہ کہہ سکدے ہاں کہ ساڈے پڑچولیاں نے تحقیق لئی اوہ حق ادا نہیں کیتا جیہڑا تحقیق دی منگ ہُندی اے۔

حوالے:

1- بدھ سنگھ، باوا: ہنس چوگ؛ تیجا سنگھ اینڈ سنز، لاہور، 1932ء ص 312

2- ناصر، نصراللہ خاں: سرائیکی شاعری دا ارتقاء (قلمی)؛ بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، ملتان، 1985ء ص 375

3- بھوگل، پیارا سنگھ: پنجابی ساہت دا اتہاس (گورمکھی)؛ کناٹ سرکس مارگ، جالندھر، 1975ء ص516

4- اسلم رانا، ڈاکٹر: چونواں پنجابی ادب؛ تاج بک ڈپو، لاہور، 1960ء ص 196

5- ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر۔ علی حیدر ملتانی، فکر تے فن۔ مشمولہ چھیماہی کھوج شمارہ 66۔شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، 2011ء ص 73

6- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: کلیاتِ علی حید؛ پنجابی ادبی اکادمی لاہور، 1963ء دیباچہ

7- احمد حسن، احمد قریشی: پنجابی ادب کی مختصر تاریخ (اردو)؛ میری لائبریری، لاہور، 1964ء ص79

8- جین، بنارسی داس، ڈاکٹر: پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر؛ مجلسِ شاہ حسین، لاہور، 1967ء ص72

9- کشتہ، مولا بخش: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ کشتہ اینڈ سنز، لاہور، 1969ء ص 91

10- اجمل مہار، پروفیسر: علی حیدر کی سی حرفی میں قرآنی حوالے؛ مقالہ مشمولہ اسلامک جنرل نمبر 18۔ اسلام ریسرچ سنٹر، دانش گاہ ملتان، 1911ء ص85

11- اشفاق حسین، میاں: ملاقات۔قصبہ قاضیاں؛ 2013ء

12- یوسف طاہر، صاحبزادہ: کلیات صالح محمد صفوری؛ مکتبہ صفوریہ، عبدالحکیم، 2011ء ص162

13- قمر، شوکت علی، ڈاکٹر: علی حیدر ملتانی، تحقیقی تے تنقیدی جائزہ؛ مقالہ، پی ایچ، ڈی (پنجابی)، مملوکہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری، لاہور، 1997ء ص28

14- خادم حسین خادم: قبائل اور ذاتیں؛ دستک پبلی کیشنز، ملتان، 2013ء ص180

15- نریش کمار، پروفیسر: سرکڈھ صوفی شاعر علی حیدر؛ مقالہ مشمولہ چھماہی کھوج، جلد 15، شمارہ 2، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور، 1993ء ص 27

16- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: کلیات بلھے شاہ (مرتبہ)؛ تخلیقات مزنگ روڈ، لاہور، 2011ء ص 101

17- ہمراز، محمد اعظم: قلمی بیاض؛ 1869ء ص89

18- یاسر جواد، (مدیر): انسائیکلوپیڈیا آف ورلڈ لٹریچر؛ جلد 2۔ اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد،

2013ء ص 785

19- یوسف طاہر، صاحبزادہ: کلیات صالح محمد صفوری؛ مکتبہ صفوریہ، عبدالحکیم، 2011ء ص 174

20- عبداللہ، حافظ، مولوی: تذکرہ اولیائے دہلی؛ مکتبہ شرف دین چاندنی چوک، دہلی، 1989ء ص 421

21- یوسف طاہر، صاحبزادہ: کلیات صالح محمد صفوری؛ ص 175

22- بلال زبیری: تذکرہ اولیائے جھنگ؛ تخلیق مرکز، لاہور، 1966ء ص 360

23- ہمراز، محمد اعظم: قلمی بیاض؛ ص 52

24- الٰہی بخش شیخ: مجموعہ سی حرفیاں میاں علی حیدر؛ مطبع کوہِ طور، لاہور، 1870ء ص 3

25- فضل دین ککے زئی: مکمل مجموعہ ابیات علی حیدر؛ اللہ والوں کی قومی دکان، لاہور، 1907ء ص 12

26- بیدی، کالا سنگھ: بابا نانک دیو؛ بھاشا و بھاگ پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 1971ء ص 175

27- محمد آصف خاں، (مرتب): کلیات علی حیدر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1988ء ص 149

28- ہدایت اللہ، (مرتبہ): مکمل ہیر وارث شاہ؛ مطبع مصطفائی، لاہور، 1889ء ص 134

29- محمد آصف خاں: کلیات علی حیدر؛ ص 155

30- ساحل احمد: تحقیق وتنقید؛ اردو رائٹرز گلڈ، الہ آباد، 1998ء، ص 88

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 21-30

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

اجوکے سمے وچ تصوف دی لوڑ

ڈاکٹر ناہید شاہد
ایسوسی ایٹ پروفیسر،
شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

Ajoky Samey Vich Tasawuf di Lor

Abstract

In this article, the writer has emphasized on mysticism and its necessity , because the proponents Could not succeed to build positive thinking and guide the nation properly. Whereas the mystics served the people and showed them the right path. They are the true face of Islam and work for interfaith harmony, humanity, love, peace, today, the services of the mysticism are truly need for peaceful co-existence.

....

تصوف کیہ اے تے کیہ نہیں۔ ایہدے بارے لمیاں چوڑیاں بحثاں ہوندیاں آئیاں نیں۔ اُن دے کپڑے پان والا یاں سادہ جیہی حیاتی گزارن والا، چبوترے تے بہہ کے عبادت کرن والا، رُکھی سُکھی کھا کے پانی پین والا تے اپنے حصے داوی دوجیاں نوں کھوان والا صوفی

اکھواندا اے۔ شاید ایہوتصوف دی روح اے یا عام فہم معنیاں وچ بس ایہوتصوف اے۔ تصوف دی ایس سدھی سادی تے عام فہم تعریف توں ای ایس گل دا اندازہ ہو جاندا اے کہ تصوف اپنے باطن وچ کِنی وسعت رکھدا اے۔ تصوف بندے نوں بندے نال جوڑدا اے، نفرتاں گھٹاندا اے تے محبت نوں عام کردا اے۔ جدوں بندہ بندے نال جُڑ جاندا اے تے گویا حق تے سچ دی فتح ہوندی اے۔ پروفیسر لطیف اللہ ''تصوف اور سرّیت'' وچ حضرت داتا گنج بخشؒ دا حوالہ دیندیاں لکھیا اے:

''بنیادی بات دل کوحق کے ساتھ پیوند کرنا اور دوسرے ہر صورت میں حال کو بہتر بنانا ہے۔''(1)

قرآن مجید مطابق ''اللہ سب توں وڈا (اللہ اکبر)۔ اوہی ہر شے دا اول اے تے ہر شے دا آخر اے تے ہر شے دا ظاہر اے تے ہر شے دا باطن اے تے اوہو ہر شے دی ماہیت دا جانُو اے۔(2) اللہ دور وی اے تے نیڑے وی، اوہ وارء الورا وی اے(3) تے شاہ رگ توں نیڑے وی۔(4) صوفی تے عالم وچ فرق بس اینا ای اے جے صوفی رب نوں شاہ رگ توں وی نیڑے جان دا اے جدکہ عالم اللہ دی ماورائیت دا قائل اے۔ ایسے لئی عام مولوی یا عالم عبادتاں دے ظاہری پہلو نوں مُکھ رکھدا اے جدکہ صوفی ایہناں عبادتاں دی اصل حقیقت تے اللہ نال تعلق نوں مُکھ رکھدا اے۔ صوفی نماز نیتدا اے تے رب نوں ویکھ رہیا ہوندا اے یاں ایس یقین نال ہوندا اے جے رب اوہنوں ویکھ رہیا اے جدوں کہ ظاہر دار مولوی کول ایہہ اک فرض توں ودھ کجھ نہیں۔

ایس حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا جے تصوف اپنی اصل وچ اک نویکلی تدبیر تے تصویر رکھدا اے پر ایہہ وی اپنی تھاں اک حقیقت اے جے تصوف اپنی مشہوری تے مقبولیت دے باوجود متنازعہ بنا دتا گیا اے۔ ایس دی متنازعہ حیثیت دی اک وجہ ضعیف الاعتقادی تے کم علمی اے۔

تارے لگیاں اکھاں، لمیاں والاں، ہتھاں وچ پائیاں رنگ برنگیاں وڈے چھوٹے نگاں والیاں انگھوٹیاں، نشے بھرے سگریٹ دے دھوئیں دے دائریاں وچ بندے وگڑدیاں شبیہاں نوں پچھانن والے، غاراں، جنگل تے بیابان وچ بیٹھے بھٹکے بندے نوں صوفی سمجھ لیا گیا

اے۔ جوگیاں تے سنیاسیاں دے تڑکے نال سچ تے جھوٹ دی پچھان مُک گئی اے تے غیر حق نوں حق تے غیر تصوف نوں دین تے مذہب بنا کے بے راہ روی دے پینڈے مضبوط ہو گئے نیں۔ کجھ لوگ تصوف نوں دین دے برابر کر کے نویں شک شبے پیدا کر دے نیں۔ بعض ایہدا سانگا کسے وی دین یاں مذہب نال ملان توں منکر نیں۔ مسلماناں وچ تصوف دیاں اوہ صورتاں جیہڑیاں اسلامی روح نال لگا نہ کھاندیاں ہون مسترد کر دتیاں جاندیاں نیں۔ ساڈے ہاں ایہد یاں جیہڑیاں وی صورتاں ہون، لوگ ایہنوں منن یاں ایہدا انکار کرن، ایہہ اپنی تھاں تے قائم اے تے خورے ایسے دے وجود کارن ای لوکاں دیاں حیاتیاں وچ فلاح تے بہبود دے نظریات جنم لیندے رہن گے تے ایہدے وچ سانوں انسانی فلاح تے بہبود دے کئی پہلو نظریں آ وَن گے۔

ہندوستان وچ مختلف مذہبی تے دینی گروہ تے قوتاں اپنے اپنے انداز وچ حیاتی نوں گزارن دا چارہ کر دے نیں۔ مختلف زباناں تے مختلف تہذیبی رنگ اک دوجے توں اثر قبول کر دے نیں تے انج کئی نویں رنگ کھلدے نیں۔ گل کیہ اسیں تصوف دی حقیقت نال اختلاف کر سکنے آں پر ایہدے وجود توں انکار کرنا ناممکن اے۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ مسلمان صوفیاء دا انداز تے طریقہ اپنا اے تے غیر مسلم صوفیاء اپنے انداز تے تربیّت مطابق ایہدی پریکٹس کر دے نیں۔ دراصل تصوف انتہا پسندی دی نندیا کردا اے تے میانہ روی ول پریردا اے۔ تصوف نیک ارادیاں دی پختگی تے سلامتی دا ناں اے۔ نویں زمانے دا انسان اپنے من وچ ون سوّنے بُت سجان تے دن رات اوہناں دی پوجا کرن دے باوجود پریشان تے بکھریا بکھریا نظر آ وَندا اے۔ ایہدی وجہ صرف ایہہ وے کہ اوہدی جُڑت کسے مرکز نال نہیں، اوہدا ظاہر ہور تے باطن ہور اے۔ جدکہ تصوف بکھرے تے پریشان حال انسان نوں اک مرکز تے محور ول لے کے آ وَندا اے۔ اوہدے من اندر عشق دا بوٹا لاندا اے۔ ایس بوٹے نوں نفی اثبات دا پانی دیندا اے۔ ایسے کارن اللہ دا اقرار تے غیر اللہ دے انکار دا حوصلہ وی پیدا ہوندا اے۔ سلطان باہوؒ آکھدے نیں:

الف اللہ چنبے دی بوٹی مُرشد من وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا پانی ملیُس ہر رگے ہر جائی ہُو
اندر بُوٹی مُشک مچایا جاں پھُلاں تے آئی ہُو

جیوے مرُشد کامل باہُو جیں ایہ بوٹی لائی ہُو (5)

پروفیسر یوسف سلیم چشتی تاریخ تصوف وچ تصوف بارے گل کردیاں خوبصورت نکتہ انج سُجھاندے نیں کہ پوری دنیا دے صوفیانہ ادب تے صوفیاں دے اقوال پڑھ کے ایہہ گل نتر دی اے کہ اپنی اصل وچ تصوف اوس ذوق شوق تے اشتیاق دا ناں اے جیہڑا اک صوفی دے دل تے دماغ وچ خدا نال ملن لئی شدت نال موجود ہووے تے اوہی جذباتی تے عقلی حیاتی نوں اپنی وگّن وچ لے لوے تے اوہنوں ہر شے وچ خدا دا جلوہ نظر آوے۔(6) ظاہر اے جدوں ہر شے وچ ابدی ذات دے جلوے نظر آون گے تے فیر کون اے جو کسے شے نوں حقیر تے کسے نوں امیر جانے گا۔ تصوف دے حوالے نال صرف ایس اک گل تے غور کریے تے سانوں انسانی فلاح دے نویکلے پہلو نظر آون لگ پین گے۔ ذاتی انفرادی تے اجتماعی نفرتاں تے دشمنیاں دی گنجائش مُک جائے گی۔ سب ازلی سچائی دی دوستی دے نہ ٹُٹن والے رشتے وچ بدھے جان گے تے اک مثالی معاشرہ اپنے آپ وجود وچ آ جاوے گا۔ ایہہ مثالی معاشرہ انساناں دی قدر کرن والے تے ہر شے وچ رب دے روپ نوں ویکھ کے شانت ہووے گا۔ ایسے نوں خورے مغرب والے Humansim دا ناں دیندے نیں۔

صوفی اک اجیہا کردار ہوندا اے جیہڑا اپنی تربیت وچ اینا ماہر ہو جاندا اے تے اجیہیاں خصوصیات دا مالک بن جاندا اے جیہڑیاں عام طور تے انسانی وس توں باہر ہوندیاں نیں۔ جیویں صوفی کدے مایوس تے ناامید نہیں ہوندا، صبر کردا اے، بے خوف ہوندا اے، جدوجہد کردا اے، صدق تے سچائی نوں عزیز رکھدا اے، عاجزی تے انکساری اوہدا زیور ہوندی اے تے محبت تے محبت دے رشتیاں نوں سب توں ودھ اہمیت دیندا اے۔ انسان دوستی دی ایس توں ودھ ہور کوئی نشانی نہیں ہو سکدی۔

مسلمان صوفیاء نے تصوف دیاں جیہڑیاں بنیادی خصوصیات دسیاں نیں ''امداد السلوک'' دے مصنف حضرت قطب الدین دمشقی اوہدے بارے دس پاندیاں دسدے نیں:

> '' جان لے کہ تصوف کے ظاہر ارکان پانچ ہیں خدمت، حرمت، خلوت، صحبت اور جوانمردی۔ نیز باطنی ارکان پانچ ہیں عمل، علم، حال، قلب اور معرفت۔''(7)

ایہناں وصفاں تے غور کیتیاں ایہہ گل صاف ہوندی اے جے تصوف ظاہر تے باطن دے فرق نوں مٹا کے حرکت عمل تے جدوجہد ول پریردا اے۔ صوفی غور تے فکر نوں اپنا شعار بناندا اے، عاجزی تے انکساری دا پلہ نہیں چھڈ دا تے ہر روپ وچ بس اک روپ دا نظارہ کردا اے۔ ہر صورت وچ ازلی تے ابدی حسن تک اپڑنا سالک دا مقصود ہوندا اے تے ایس رستے وچ ٹُرن والا نہ منافق ہو سکدا اے، نہ جھوٹا، نہ غیر متحرک تے نہ ای غیر مہذّب۔ ہن جے اسیں ایہہ سارے وصف کسے معاشرے وچ تلاش کرن دا آہر کریئے تے سانوں بڑی مایوسی ہووے گی۔ اج سائنسی ترقی دیاں کنیاں پوڑیاں چڑھ کے اسیں ظاہری تے اعلیٰ ترین درجیاں تے اپڑے ہوئے آں پر نہ اسیں سچے آں تے نہ پکے، نہ سانوں اپنا پتا اے تے نہ دوجیاں دا۔ دھوکھا، جھوٹ، فریب تے منافقت دا دور چل رہیا اے۔ نفس دی دوڑ لگی ہوئی اے۔ ظاہری حالت نوں سوہنا تے من موہنا بنان لئی اسیں کجھ وی کر سکنے آں۔ اج ساڈے جسم تے خوش حال تے آباد نیں پر روح برباد ہو چکی اے۔ اجیہے ماحول وچ جے کوئی سانوں اجیہیاں بیماریاں توں کڈھ سکدا اے تے اوہ صرف تصوف ول جان والا رستہ اے۔ تصوف دی ایسے لوڑ نوں اج عام کرن دی ضرورت اے۔ اج عقل توں زیادہ عشق دی لوڑ اے کیوں جے بقول اقبال:

گزر جا عقل سے آگے کہ یہ نور
چراغِ راہ ہے منزل نہیں ہے
(بالِ جبریل)

یعنی عقل سانوں رستہ تے دکھا دیندی اے پر افسوس اوہ حضوری دے مقام تے نہیں پچا سکدی۔ عشق تصوف دی روح اے کیوں جے ایہہ جس دل وچ روشن ہووے اوہ دل زندہ ہوندا اے۔ تصوف ذاتی دی بجائے اجتماع دی گل کردا اے۔ تصوف ذاتی مفادات تے اجتماعی مفادات نوں ترجیح دیندا اے۔

اج اسیں جس عہد وچوں لنگھ رہے آں اوہ بڑا مشکل تے مسئلیاں بھریا اے۔ صبح توں شام تک اسیں کوہلو دے بیل وانگ اک دائرے وچ چکر لائی رکھنے آں ساڈیاں اکھاں تے غرضاں دے کھوپے چڑھے ہوئے نیں۔ اپنے علاوہ سانوں کجھ نظر نہیں آؤندا۔ اپنی سوچ دے دھارے وچ ساڈے سر تے کائنات دا ہر کم ہو رہیا اے حالانکہ ایس توں ودھ کے کوئی مغالطہ نہیں

ہوسکدا۔ ایس طرح دے مغالطے وچ عام انسان نہیں سگوں پڑھے لکھے، دانشور، سیاست دان، ماہر معاشیات، عالمِ دین وی شامل نیں۔ مکالمے توں ودھ مطالبے نوں اہمیت حاصل اے۔ ہر کوئی اپنے اپنے دائرے وچ اعلیٰ تے ارفع اے۔ جیہدے نتیجے وچ اخلاقی زوال دیاں کئی صورتاں ساڈے سامنے نیں۔ پوری دنیا وچ امن دی گھاٹ اے، افراتفری، نفسانفسی، حرص تے لالچ نے خوبصورت دنیا دے چہرے نوں ڈراؤنا بنا دتا اے۔ ہر شے اپنے مدار توں ہٹی ہوئی اے۔ وڈیاں مچھیاں چھوٹیاں نوں نگل رہیاں نیں۔ طاقت دا مرکز اکو پاسے وے تے دوجے پاسے بھُکھ افلاس تے ون سوّنے مسئلے نیں۔ اجیہے حالات وچ بعض منفی جذبیاں دا اُبھرنا لازمی امر اے۔ شدت پسندی، دہشت گردی تے خودکُش حملیاں دی اک وجہ ایہہ وی ہوسکدی اے۔ ایسے حوالے نال بڑی مہارت نال دین تے مذہب جیہیاں مقدس حقیقتاں دے پردے وچ سادہ لوہی نوں ورتیا جاندا اے۔ دنیا دی شکل تے وگڑی سو وگڑی مذہباں وچ وی بدعتاں آ وڑیاں نیں۔ صوفیاں دے روپ وچ بہروپیے تے عالماں دے روپ وچ جاہل جلیاں پا رہے نیں۔ شیخ سعدی دی حکائت موجب:

"پہلے ظاہر میں پریشان اور باطن میں مطمئن لوگوں کا گروہ صوفی کہلاتا تھا،
لیکن آج اُن کا ظاہر مطمئن اور باطن پریشان ہے۔"(8)

اجیہی صورتحال وچ اک مکمل تعلیمی تے تربیتی پروگرام دی لوڑ اے جو چارے پاسے کھِنڈے انتشار نوں سمیٹے۔ جو انسان نوں اوہدی وچھڑی روح نال ملاوے۔ ظاہر اے ایہہ تربیتی پروگرام فی الوقت تصوف توں علاوہ کسے ہور نظام وچ نہیں۔ مختلف فرقے نظریے تے ازم ایس ویلے ایہہ فرض نبھاندے یاں تے نظر نہیں آوندے یا اوہ نبھانا نہیں چاہندے۔ علم عمل دے بغیر بے کار ہوندا اے تے عمل خلوص دے بغیر بے سود۔ اللہ دے رستے تے ٹُرن دا علم ای تصوف اے یعنی تصوف اک مسلسل سفر دا ناں اے۔ ایس سفر وچ کئی اوکھیاں گھاٹیاں آوندیاں نیں پر ایہناں نوں ثابت قدمی نال عبور کرن والا ای صوفی ہوندا اے۔ بقول پروفیسر یوسف سلیم چشتی:

"تصوف میں سارا زور عمل پر دیا جاتا ہے۔ بلکہ تصوف کی تعلیم یہ ہے کہ حقیقی
علم (عرفان یا گیان) صرف عمل کے بعد ہی حاصل ہوسکتا ہے۔ پس جو
صوفی عمل نہیں کرتا وہ صوفی نہیں ہے بلکہ فلسفی یا متکلم ہے۔"(9)

ایس پچھوکڑ دی لو وچ ویکھیے تاں پنجابی ادب دے ہر شاعر نوں ایہہ اُچیچ حاصل اے جے اوہ عمل دا پرچارک اے تے اوہنے تصوف دے اصولاں مطابق انسانی تربیتی پروگرام دا نظام اپنی شاعری وچ وضع کر چھڈیا اے۔ بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ، نوشہ گنج بخش، وارث شاہ، ہاشم شاہ، مولوی غلام رسول عالم پوری، خواجہ غلام فرید تے میاں محمد جیہے نویکلے شاعراں نے ایس کھیتر وچ واہوا کم کیتا اے۔ بابا فرید تے دوجے صوفی شاعراں دے اثر توں گورونانک تے بھگت کبیر وی متاثر ہویوں بغیر نہیں رہے تے اوہناں اپنی کِوتا راہیں انسانی بھلائی دے اوہ چراغ روشن کیتے جیہڑے اج وی روشن نیں۔ بابا فرید دے ہاں جتھے سانوں رُکھی سُکھی کھان دا سبق ملدا اے اوتھے ای پرائی چوپڑی نوں ویکھ کے جی للچان دی مناہی کیتی گئی اے۔ بابا فرید مَیں نوں مُنج وانگ نکی کر کے کُٹن دا وی درس دیندے نیں تے من دے ٹوئے ٹِبے لاہن دی وی صلاح دیندے نیں۔ ایسے طرح ای شاہ حسین دے ہاں تکبر چھڈ کے حلیمی دا رستہ پکڑن دا درس ملدا اے:

کیس باغ دی مولی حسینا ، کیس باغ دی مولی
باغاں دے وچ چنبا مروا ، میں وی وچ گندھولی
کوڑی دنیا ، کوڑا مانا ، دنیا پھردی بھولی
چھوڑ تکبر ، پکڑ حلیمی ، پائے حسین سمجھولی

(شاہ حسین)

بلھے شاہ دے ہاں تصوف دے مشکل تے گوڑھے مفہوم صوفیانہ جمال دے نال بیان کیتے گئے نیں پر اوہ حرکت تے عمل توں کدی وی بے پرواہ نہیں ہویا۔ اوہ سُتے انسان نوں غفلت دی نیند توں باہر لیانا چاہندا اے تے کہندا اے:

اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں
ایہہ سَون تیرے درکار نہیں
اک روز جہانوں جانا اے
جا قبرے وچ سمانا اے
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے

کر چتنا مرگ وسار نہیں
اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں
(بلھے شاہ)

یا کہندا اے:

کر کتن ول دھیان کُڑے
میں کوکاں کر کھلیاں بانہیں
نہ ہو غافل سمجھ کداہیں
ایسا چرخہ گھڑنا ناہیں
فیر کسے ترکھان کُڑے
کر کتن ول دھیان کُڑے
(بلھے شاہ)

گل کیہ صوفی شعرا دے ایس کلام راہیں معاشرتی پدھر اُتے انقلابی تبدیلیاں لیائیاں جاسکدیاں نیں۔ کیوں جے ایہہ شاعری اپنے احتساب توں لے کے سماجی سُدھار تک دے سارے مرحلیاں دی نگرانی کردی اے۔ ایہہ ہولے ہولے رگاں وچ اُتر دی اے تے خون خمیر دا حصہ بن جاندی اے۔ انج ایہہ شاعری سیہہ سبھا بندے دا رُخ تصوف ول موڑ دیندی اے۔ تصوف دا ایہہ رستہ انسان دی روح دی صفائی کردا اے، کردار دی اصلاح کردا اے تے دل دی پاکیزگی نال اوہنوں اوہدے توں وچھڑے رب نال جوڑ دیندا اے یعنی تصوف انسان نوں اپنی پچھان وی تے رب دی پچھان وی عطا کردا اے۔ یاد رہوے جے اپنی پچھان تے رب دی پچھان دے کلیے تے عمل کرن والا معاشرہ ہرطرح دی برائی توں پاک ہوسکدا اے۔

حوالے

-1 پروفیسر لطیف اللہ: تصوف اور سرّیت؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور 1990ء ص 89

-2 القرآن: ہُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاہِرُ وَالْبَاطِنُ وَہُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ [57:3]

-3 القرآن: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ [50:16]

-4 القرآن: سُبْحٰنَ رَبِّکَ رَبِّ الْعِزَّۃِ عَمَّا یَصِفُوْنَ [37:180]

-5 کلام باہو: مرتب ڈاکٹر نذیر احمد، پیکجز لمیٹڈ، لاہور 1999ء

-6 پروفیسر یوسف سلیم چشتی: تاریخ تصوف؛ دارالکتاب اردو بازار، لاہور س ن، ص 1

-7 قطب الدین دمشقی: امداد السلوک (اردو)؛ ادارہ اسلامیات، لاہور 1984ء ص 154

-8 گلستان سعدی؛ ترجمہ ڈاکٹر محمد عبداللطیف، پیکجز لمیٹڈ، لاہور 2006ء ص 82

-9 تاریخ تصوف۔ ص 12

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 31-42

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

پراتن شعر روپ دوہڑا: بَنتر تے سبھا

ڈاکٹر عاصمہ قادری
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی
پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

Pratan Shear Roop Dohra: Bantar tay Subha

Abstract:

The article starts with the premise that the two lines Dohra is the oldest known form in Punjabi poetry. The findings of various writers concerning the technical aspects of the form are then mentioned in some detail. These writers include Maula Bakhsh Kushta, Bhai Kahn Singh Nabha, Abdul Ghafoor Qureshi, Rattan Singh Jaggi and Kuldip Singh Dhir. The general agreement and marginal differences among these scholars are indicated. A selection of some Dohras from Farid, Nanak, Arjun and Bullleh Shah is also given. The term Dohra is also sometimes used for an entirely different form i.e. the four lion piece generally called "bait". The highly popular pieces of Hashim Shah, Shah Murad and those attributed to khowaja Ghulam Farid are called Dohras. Examples of this variety of Dohras are given at the end of the article with brief explanations.

پنجابی شعر ادب دا پراتن رُوپ دوہڑا اے۔ دوہڑا کیہ اے، ایس دا سبھا کیہ اے، دوہڑے جیون رنگاں نوں اپنے رنگ کیویں رنگیا ہویا اے، وڈیاں پچھاں دوالے ایہہ شعری بَنتر کیویں اپنی وَلگن ولدی اے۔ دوہڑا، دوہایاں دوہرا وچکار کیہ سانجھ اتے کیہ نکھیڑ اے، کیہ اکو بَنتر دے ناں نیں سبھے یاں پھیر ایہہ کوئی وکھو وکھ شعری روپ یاں چھند نیں۔ ہُن تیک ہوئی کھوج عالماں دے وچار تے لُغت موجب ویکھنے ہاں دوہڑے نوں۔ رتن سِنگھ جگی دوہڑے بارے لکھدے نیں:

''دوہڑا اک چُوتکا پد ہے جس دا تُکانت ملدا ہے۔ ہر پد وِچ دو شعر ہوندے ہن ایس لئی دوہڑا ناں رکھ لیا گیا ہے۔ دوہا جاں دوہے والے ماترک نیم ایس اتے لاگو نہیں ہوندے، اتے ناں ہی ایہہ کلا پکھ توں چَھپی نال میل کھاندا ہے۔ ایہہ پرانتو رباعی وی نہیں ہے۔ عام طور پر ہرتک وِچ (30) تریہہ ماترا ہن تے پہلا وِسرام 16 اتے انت گرو۔''(1)

مولا بخش کُشتہ دا وِچار اے:

''دو یا چار مصرعے دا شعر''(2)

حمیداللہ شاہ ہاشمی دے خیال موجب:

''اک چومصرع ہوندا اے، جس وِچ غیر فانی خیالات پائے جاندے نیں۔''(3)

دوہڑے بارے عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

''ایہہ ہندی سنسکرت دا بحر اے۔ ایس وِچ دو یا چار مصرعے ہوندے نیں۔ دوہے دے پہلے مصرعے دا خیال دوجی سطر وِچ سمویا ہوندا اے۔ ایس طراں مضمون نوں دوہرا کے صیقل کیتا گیا ہوندا اے۔ دوہے دِیاں بے شمار بحراں نیں جیہناں وِچوں 23 وددھیرے مشہور نیں''۔ (4)

بھائی کاہن سِنگھ دے وِچار موجب:

''دوہرا'' 1- گھرے نگارے دوہرے (چنڈی)

2- سنگیا: اک ماترک چھند دوہا لچھن دو چرن (تکاں) پرت چرن 28 ماترا۔ پہلا وِسرام 13 پر انت گُرلگھ ایس لچھن توں چُھٹ وودواناں نے ایہہ

بھی نیم تھا پیا ہے کہ دوہے دے آ ئند جگن رُوپ اک پد نہ آ وے۔ دوہے دی چال تد سندر رہندی ہے جے آ ئند دو ڈگن اتھوا ڈھگن رکھے، ارتھات چَوکل چَوکل دا اتے ترِکل نال ترِکل دا سنیوک کرے۔ دوماترک گناں دے سنیوگ کر کے ہی ''دوہا'' نام ہے۔''(5)

عبدالغفور قریشی دوہڑے بارے ہور وِچار دیندے نیں:

''لوک گیتاں دی ایہہ صنف تقریباً سارے پنجاب تے پنجابوں باہر وی ملدی اے۔ ایہہ اک بے حد پُرانی صنف اے۔ ایس وِچ مضمون نوں دو بیتاں وِ چ صیقل کر کے دہرایا جاندا اے۔ عام طور تے دو ای مصرعے ہوندے نیں۔ سرائیکی وِچ دوہڑے نوں بولی آ کھیا گیا اے۔''(6)

رتن سِنگھ جگی دوہے بارے لکھدے نیں:

''دوہا بھارت دا ہرمن پیارا چھند ہے، ایس نوں ہی پنجابی وِچ دوہرا کہندے ہن۔ گجراتی وِچ وی ایس دا ناں دوہرا ہی چلدا ہے، ایس وِچ دو تُکاں ہوندیاں ہن۔ ایس دا سبھلتا پورک پریوک کالی داس نے آ پنی رچنا وکرم رشی وِچ کیتا ہے۔ ایتھے ایس دِیاں ماتراں پریت چرن 23 آ ئیاں ہن، اتے وِسرام 11,12 پر ہے۔ ایس توں بعد اپ بھرنش کاو وِچ جو دوہے مِلدے ہن، اوہناں وِچ ادھیک رُوپ وِچ ماتراں دی گنتی 11,13 ہو گئی اج ایہہ گنتی 11,13 ہی پروانت ہے۔''(7)

کلدیپ سِنگھ دھیر دا کیتا ویروا وی ویکھ لیئے دوہڑے بارے:

''دوہڑا لوک کاو تے وشیشٹ کاو دوہاں وِچ پرچلت روپا کار ہے۔ ایہہ پنجابی دے سبھ توں پرانے مولک روپا کاراں وِچوں اک ہے۔ دوہڑا تے دوہرا کئی وار اکومن لئے جاندے ہن، انج کرنا اُچت نہیں۔ دوہرا کاو چھند ہے تے دوہڑا کاو رُوپ۔ دوہرا ماترک چھند ہے، جس دے دو چَرن ہوندے ہن۔ پرت چرن 24 ماتراواں پہلا وِسرام 13 تے دوجا 11 اُتے ہوندا ہے انت گورو لگھو۔ دوہرا نوں دوہا وی کہہ لیندے ہن۔ پرمانک رُوپ وِچ دوہڑا چار تُکاں دا مکنک ہوندا ہے، جس وِچ گھنبیر خیال نال سوترک پرچمتکار پورن طریقے

نال کاو بدھ کیتا گیا ہوندا ہے۔ دوہڑے دی پہلی تُک وِچ وِشے دا اُدگھاٹن، دوجی تے تیجی وِچ وستارا تے چوتھی وِچ سٹا پیش ہوندا ہے۔ چوتھی تُک وِچ کوی دا تخلص وی شامل ہو سکدا اے، تے ایہہ اکھان وانگ سٹیک تے پربھاوشالی ہوندا ہے''۔ (8)

گیان چند ہوراں دی رائے وی ویکھ لئیے:

''یہ عروضی صنف ہے جو ایک شعر کے برابر ہوتی ہے۔ اس کے ہر مصرع میں 24 ماترائیں ہوتی ہیں۔ مصرع کے پہلے جُز میں 13 ماترا، اس کے بعد وقفہ اور دوسرے جُز میں 11 ماترا۔ اُردو کے لحاظ سے اس کا مثالی وزن یہ ہے۔ فعلن فعلن فاعلن ،فعلن فعلن فاع عموماً دوہا فرد کی طرح تنہا ہوتا ہے، لیکن شاذ مسلسل دوہوں کی نظمیں بھی مِل جاتی ہیں۔'' (9)

دوہڑے دی بنتر بارے محمد آصف خاں ہوریں لکھدے نیں:

''دوہڑے وِچ دو مصرعے ہوندے ہن، ہر مصرع دو چرناں وِچ ونڈیا، پہلے چرن وِچ 13 ماتراں پھیر وِسرام اتے اگلے چرن وِچ 11 ماتراں ہوندیاں ہن۔ انج دوہڑے دے دوناں مصرعیاں دِیاں کُل ماتراں 48 (24+24) ہوندیاں ہن۔'' (10)

پنجابی کوش موجب، دوہا، دوہرا جاں دوہڑا اِکو ای چیز نیں۔ دوہڑے دا وزن وی اوہ ای دسیا گیا اے، جو بھائی کاہن سنگھ نابھا تے آصف خاں ہوراں نے دسیا اے۔ کُلدیپ سنگھ دھیر ہوراں دوہرے نوں چھند تے دوہڑے نوں صنف منیا اے۔ رتن سنگھ جگی، مولا بخش کُشتہ، عبدالغفور قریشی تے حمید اللہ شاہ ہاشمی ہوراں دے وچاراں توں دوہڑے بارے گل نتر دی نہیں سگوں گُنجھل پیندے نیں۔ دوہا، دوہرا جاں دوہڑا نوں اِکومن کے ''پنجابی کوش'' وِچ لکھیا اے:

''ایہہ اک ماترک چھند ہے جس وِچ دو چرن ہوندے ہن۔ پہلے چرن وِچ 13 ماتراواں دوجے وِچ 11 ماتراواں ہوندیاں نیں۔'' (11)

دوہڑے دِیاں کُجھ ونگیاں وی ویکھ لئیے تاں جے دوہڑے دِیاں ہوئیاں تعریفاں تے بنتر بارے گل بات نوں ونگی نال میل ویکھیے، تے دوہڑے دا رُوپ تے بنتر سیان وِچ آوے۔ کیوں جو پارکھاں دِیاں کیتیاں تعریفاں گُنجھل دار وی نیں تے بھلاوا پیندا اے۔ بابا فرید دا دوہڑا

دَسدا اے، جو آپنی ہستی وِچ بند ہو کے اپنا دُکھ جاپدا سی سبھ توں ودھ اے۔ جاں باہر جھات پائی تاں سہی ہویا کہ ایس دُکھ دی دُھونی تاں ہر گھر لگی ہوئی اے۔

فریدا میں جانیا دُکھ مُجھ کوں، دُکھ سبھا ایہہ جگ
اُچے چڑھ کے دیکھیا، تاں گھر گھر ایہا اگ (12)

وڈیاں وڈیاں بادشاہیاں چلان والے، جیہناں دے سراں تے چھتر جُھلدے رہے تے اوہناں دی وڈیائی دے جس گائے گئے، ہُن قبرستان وِچ یتیماں دے نال ای سُتے ہوئے نیں۔ محل ماڑیاں بناؤندے رہے تے کُوڑ کما کے قبراں وِچ آ پئے:

پاس دمامے، چھت سِر، بھیری، سڈو رڈ
جاءِ سُتے جیران میں، تھیے اتیماں گڈ
فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں، اُساریندے بھی گئے
کوڑا سودا کر گئے، گورِیں آءِ پئے (13)

بابا فرید دے اِک دوہڑے دا جواب دوہڑے وِچ بابا نانک ہوراں دِتا اے۔ رمزاں سوہرے پیکے تے سہاگن دِیاں ورتیاں نیں۔ بابا فرید دا دوہڑا اے:

سوہرے ڈھوئی نہ لہیں، پئیے ناہیں تھاؤں
پِرواتڑی نہ پُچھ اِی، دھن سُہاگن ناؤں

بابا نانک دا دوہڑا اے:

سوہرے پئیے کنت کی، کنت اگم اتھاہ
نانک سو سوہاگنی، جو بھاوے بے پرواہ (14)

بابا فرید دے دوہڑے دی اِک ہور ونگی پیش اے۔ سارا پہریوا پاڑ کے لیراں کر دیاں تے اوہ ویس وٹاواں جس نال شوہ ملے۔ گورو امرداس دوہڑے دا جواب لکھدے نیں کہ کاہدے لئی کپڑا پاڑنا۔ شوہ گھر بیٹھیاں ای لبھ جانا جے نیت سِدھی تے صاف ہو جائے:

فریدا پاڑ پٹولا دھج کری، کمبلڑی پہریو
جنہیں ویسیں شوہ مِلے، سے اِی ویس کریو (15)

گورو ارجن ہوراں دا دوہڑا ویکھو۔ دُنیا دے نال ای توں وی چلنا ایں جیویں دنیا چلدی اے۔ جس نوں ربّ خبردار کردا اے اوہ بندہ دنیا نال نہیں چلدا:

فریدا دُنی وجائی وجدی، توں بھی وجّیں نال
سوا ای جیو نہ وجدا، جس اللہ کردا سار (16)

اک ہور دوہڑے وِچ بڑا سوہنا مضمون اے۔ خالق آپنی تخلیق وِچ تے مخلوق آپنے ربّ وِچ وسدی اے۔ مندا تے کسے نوں آکھیا ای نہیں جا سکدا۔ کیوں جو اوس واحد ہستی توں وکھ ایس کائنات اندر کُجھ وی نہیں:

فریدا خالق خلق میں، خلق وسے ربّ مانہہ
مندا کِس نُوں آکھیے، جاں تِس بن کوئی نانہہ (17)

ہنس تے بگلے دے ناٹک وِچ جیون رمز ویکھو۔ قدرت جس تے مہربان اے اوس نوں کیہ توں کیہ بنا دیندی اے۔ گُرو رام داس دا دوہڑا اے:

میں جانیا وڈ ہنس ہے، تاں میں کیتا سنگ
جے جانا بگ بپُڑا، جنم نہ بھیڑی انگ

بابا نانک دا دوہڑا اے:

کیا ہنس کیا بگلا، جاں کَو ندر دھرے
جے تِس بھاوے نانکا، کاگوں ہنس کرے (18)

بابا فرید دسدے نیں جو رات دے پہلے پہر دا پھُل پچھلی راتیں پھَل بن جاندا اے۔ جو جاگدا اے اوہ ای ربّ توں ایہہ بخشیش لے سکدا اے۔ بابا نانک دا دوہڑا ایسے مضمون اُتے اے سائیں دِیاں نعمتاں دے دیون دا کیا حساب اے۔ جس نوں ایہہ تحفہ لبھنا ایں، اوس نوں سُتے نوں جگا کے دے دیندا اے تے جس نوں نہیں لبھنا اوہ جاگدا وی سکھنا اے۔ بابا فرید:

راتیں صاحب سندیاں، کیا چلیں تِس نال
اِک جاگندے نہ لہیں، اِکناں سُتیاں دے اُٹھال (19)

گُرو نانک:

پہلے پہرے پُھلڑا، پَھل بھی پچھا رات
جو جاگین لہن سے، سائیں کنوں دات

پنجابی شاعری وِچ چار سطراں دے بند نوں وی دوہڑے دا ناں دِتا گیا اے جیہدی مثال ہاشم شاہ دے دوہڑے نیں۔ پنجابی وِچ سب توں مشہور تے جانیا ہویا دوہڑا فرید دا اے۔

گرنتھ صاحب وِچ ایہناں دوہڑیاں نوں اکٹھا کر کے پیش کیتا ہویا اے۔ ایہناں دوہڑیاں دی بَنتر 13 ماترے تے 11 ماترے وچکار وِسرام اے۔ دوہڑا جیون دے بُہت سنجیدہ گھمبیر معاملات نوں بیان کرن واسطے ورتیا گیا اے، صرف بیان کرن لئی نہیں سگوں اوہناں نوں اک راس (ڈراما) دی شکل وِچ پیش کرن لئی۔ فرید دے دوہڑے دوسطری ناٹک نیں۔ فرید دے اسلوب واسطے ایتھے دوہڑے دی خاص بَنتر مناسب ثابت ہوئی اے۔ بُہت کھلارویں گل نوں بُہت تھوڑے لفظاں وِچ گُنج دِتا گیا اے۔ ایہو ای رنگ ہور کلاسیکی شاعراں نے وی ورتیا۔ بُلھے شاہ کول وی ایہو رنگ جھلکدا اے:

پی شراب کھا کباب ہیٹھ بال ہڈاں دی اگ
چوری کر تے بھن گھر ربّ دا اوس ٹھگاں دے ٹھگ نوں ٹھگ [20]

ایس توں ایہہ مطلب نہیں کہ دوہڑے اندر نہایت سنجیدہ گھمبیر رنگ دی شاعری ای کیتی جاسکدی اے۔ سگوں دوہڑے اندر مزاح تے طنز دا پہلو وی پایا جاندا اے۔ جس طرح کہ بابا فرید دا ای دوہڑا آکھیا جاندا اے (اُنج ایہہ نانک دے ناں وی لگا اے)

ٹوپی لیندے باورے، دیندے کھرے نلج
چوہا کُھڈ نہ ماوای، پچھے بندھیئے چھج [21]

دوہڑے دی بَنتر اکھاناں ورگیاں پرانیاں سچائیاں نوں بیان کرن واسطے مناسب سمجھی گئی اے جیویں دمودر لکھدا اے:

جیہناں تکیہ ربّ دا تیہاں رزق ہمیش
پلے خرچ نہ بنھ دے پنچھی تے درویش [22]

دوہڑے دا خاص وزن بابا فرید والا اے پنجابی وِچ جدوں دوہڑا آکھیا جاندا اے، تے اوس توں مُراد فرید والا وزن ای اے۔ دوہڑا عام طور تے دوسطراں وِچ آپنا مضمون مکمل کردا اے بعض دفعہ اکو مضمون دو دوہڑیاں وِچ وی آجاندا اے، جیویں بابا فرید دے ایہہ دو دوہڑے نیں:

فریدا گلئیں چکڑ، دُور گھر، نال پیارے نینہہ
چلاں تاں بھجے کمبلی، رہاں تاں ٹٹے نینہہ

....

بھجو سجو کمبلی، اللہ ورسو مینہہ
جاءِ ملاں تِتھاں سجناں ٹٹو ناہیں نینہہ (23)

اک نِکا جیہا ناٹک دو دوہڑے رلا کے پیش کیتا اے۔ ہُن تک دی کھوج موجب بابا فرید پنجابی دے پہلے شاعر منے جاندے نیں۔ ایہدا مطلب اے دوہڑے دی صنف وی بُہت پرانی اے، تے مُڈھ توں ای پنجابی شاعری نال جڑی ہوئی اے۔ کلاسیکی پنجابی شاعری اندر جیہڑیاں خاص صفتاں نیں اوہناں وِچوں ایہہ دو یعنی بُہت کھلارویں تے وڈی گل نوں تھوڑے لفظاں وِچ بیان کرنا، تے دوجا گل نوں اک ناٹک یا تھیٹر دے رُوپ وِچ ادا کرنا۔ ایہہ دوویں صفتاں دوہڑے دی بَنتر اندر سبھ توں پہلے تُریاں اور پھیر دوسریاں بَنتراں اندر ایہدا اثر پیڑھیو پیڑھی چلیا۔ دوہڑے دی بَنتر دا پنجابی شاعری دے مُڈھلے رُوپ نوں پیش کرن وِچ بڑا پراناتے شروع داعمل اے۔ ایہدا اختصار، ڈرامائی کیفیت اور بُہت گہری سنجیدہ گل نوں بہت سادہ آسان لفظاں وِچ بیان کرن دی خوبی پنجابی شاعری نوں دوہڑے دی دین اے۔ پرانی شاعری یاد کرن دی آسانی وی ایسے پاروں اے۔

دوہڑے دا ویروا کرن پچھوں ایہدیاں دو بَنتراں سامنے آئیاں نیں۔ پہلی تے اوہ جس نوں ہندی وِچ ''دوہا'' آکھیا جاندا اے۔ پنجابی وِچ ایہو بَنتر 'دوہرا' یاں 'دوہڑا' اے۔ جس دِیاں ونگیاں گروگرنتھ صاحب وِچ بابا فرید تے بابا نانک توں وکھ ہور گروواں دے کلام وِچ وی ویکھیاں جاسکدیاں نیں۔ دوہڑے دے ناں نال ای اِک ہور صنف وی پنجابی شاعری وِچ مشہور اے۔ جس دا وزن تے بَنتر پہلی نالوں فرق اے، ایہہ بَنتر وی 'دوہڑا' یاں 'بیت' اکھواندی اے۔ ایہہ چار ہم قافیہ مصرعیاں دا اِک بند اے۔ جس وِچ اِک مضمون بیان ہوندا اے۔ ایس صنف وِچ مشہور تخلیق ''ہاشم شاہ'' دے دوہڑے نیں۔ ہاشم شاہ دے دوہڑے جیون دِیاں سچائیاں، وِچھوڑے دا دُکھ، عشق دِیاں پیڑاں تے ظاہرداری دے پڑدے پاڑ کے اصل ول دھیان دیواوندے نیں:

تسبیح بہت بھواون کسبی، جیہناں دام فریب بچھایا
کر کر گیان سناون سیانے، نہ ات بدھ شیخ کہایا
مطلب جو اسرار الٰہی اوہناں ہرگز مول نہ پایا
ہاشم سمجھ رسائین والے، کدی آپنا آپ لِکھایا (24)

بید کتاب پڑھن چترائی، اتے جپ تپ سادھ بناوے
بھگوئے بھیس کرن کس کارن، اوہ من دا کھوٹ لکاوے
مورکھ جا وڑے اس ویہڑے اتے اوکھد جنم گواوے
ہاشم دُکھ نصیب جیہناں دے، سوئی درد منداں نوں آوے[25]

سوہنی، ہیر تے سسی دِیاں پریت کہانیاں دے نال نال شیریں تے لیلیٰ دا ذکر وی ہاشم شاہ دے دوہڑیاں وِچ موجود اے۔ شاعری وِچ عام طور تے عاشق دا دُکھ تے اوکڑاں دا بیان ہوندا اے۔ ایس دوہڑے اندر ہاشم شاہ نے گل اُلٹا دِتی اے:

مجنوں ہوبہاں دِن اکسے، جے یار لیلیٰ ہتھ آوے
کامل یار بےصدق عاشق نوں، اوہ صادق چا بناوے
ناقص طبع محبوب جے ہووے، کیہ عاشق عشق کماوے
ہاشم عاشق ہون سکھالا، پر ہویا محبوب نہ جاوے[26]

جے دُکھ پریم تینوں ہتھ آیا، ایس دلبر دی سرکاروں
خوش دِل ہو کر شکر خدا دا ہن بچیوں لاکھ آزاروں
اِک دُکھ تھوں دکھ جاہن ہزاراں، ویکھ حاصل ایس پیاروں
ہاشم شاہ دُکھ ڈھونڈ عشق دا، ایس کامل پاس بزاروں[27]

خواجہ غلام فرید دے کلام وِچ کافی توں وکھ چار مصرعیاں دا دوہڑا مِلدا اے۔ موضوع تاں سگوں کافی والے نیں پر رُوپ نویکلا اے۔ چار مصرعے دا دوہڑا کوی دی من واپری تے جگ ورتارے دی دس پاوَندا اے۔ یار دا درشن ای لوڑیندا اے عاشق نوں۔ سارے جگ نال تروڑ کے اِک سجن دی تانگھ اے:

دین دھرم دی لوڑ نہ کوئی درشن یار دِیاں لوڑاں
بھاویں مارے بھاویں جھٹکے دامن مول نہ چھوڑاں
کافر کافر ہر کوئی آکھے ہرگز مونہہ نہ موڑاں
یار فرید تروڑیا جگ، ہک یار کنوں نہ تروڑاں[28]

عشق لیلےٰ وِچ مجنوں کامل کھڑا لیلےٰ یاد کریندا
باراں سال جنگل دے وِچ چم بدن کھڑا سکیندا
سگ لیلےٰ دا باہر آیا پیا مجنوں پیر چُمیندا
صادق عشق فرید جنہاں کو جیندیں موئیں توڑ نبھیندا (29)

عشق دے بیان لئی لیلیٰ مجنوں، ہیر رانجھا تے سسی دی پریت کہانیاں دا حوالہ مِلدا اے۔ اوہناں جیاں داجیہناں دی آپنی ہستی مُک گئی اے پر اوہناں داعشق امُک اے تے اج تیک سجرا نرویا اے:

گھر گھر دے وِچ دُھماں پیاں حسن رنجھیٹے یار دِیاں
کئی ہیراں وِچ جھنگ کُرلاون جیہڑیاں ہووَن تن وار دِیاں
کئی سسیاں وِچ تھلاں دے جیہڑیاں طالب ہن دیدار دِیاں
یار فرید جیہڑیاں راہوں ولیاں نہ اروار نہ پار دِیاں(30)

سجن نال اِک ہوون دا چاء ویہار دیاں بنائیاں باندھاں توں باہر اے۔ جس وِچ بس اوہ پیارا ای دِسدا اے اوس توں وکھ کُجھ نہیں سُجھدا:

مرن کنوں مینوں ہوڑ نہ مائے مینوں مرن دا شوق مٹاون دے
کنجری بندیاں میری عزت نہ گھٹدی مینوں نچ کے یار مناون دے
جوگن بناں میں یار آپنے دی مینوں گل وِچ مالا پاون دے
یار فرید اوہدی اوہ جانے مینوں آپنی توڑ نبھاون دے(31)

شاہ مُراد دے دوہڑیاں وِچ عشق پاروں جمن والی پیڑ تے دُکھ دا بھرواں بیان اے۔ ہجر نے مار مُکایا، تن وِچ طاقت نہیں رہی، عشق دا دریا ڈونگھا اے، ایہہ بھار ونڈان والا وی کوئی نہیں، بے بسی دی کیفیت اے۔ سجن دی تانگھ اے۔ اوس دی نظر نال سبھ سَور سکدا اے۔ بَنتر ہاشم شاہ دے دوہڑے والی اے:

عشقے دا دریا دسیوے نہ ملاح مہانا نہ بیڑے
ٹھاٹھیں لہریں اتے ڈوہنگا کندھے ناہیں نیڑے
پار کھلا میاں رانجھا سارے پچھوں دھکے کھیڑے
شاہ مُراد مینوں پار لنگھائے پلا مول نہ سیڑے(32)

پیا وچھوڑا اساں تساں وِچ نہ نیت میری نہ تیری آسا
سریر بیدم کلیجہ سڑدا ہمیشہ رووان نہ آوے ہاسا
نہ دم ہے دمڑی نہ رت ہے رتی نہ تول تولا نہ ماس ماسا
بھبھوت کپڑے زمین وچھائے سرہانہ پتھر اُجاڑ واسا (33)

دوہڑے دے معنے، تعریفاں تے ونگیاں پڑھیاں سہی ہوندا اے جو دو سطراں وچ جیون رمزاں کیویں رچیاں ہوئیاں نیں۔ سادے جیہے دو مصرعے حیاتی دے گُوڑ سچ نوں نتار کے ساہمنے پئے دھریندے نیں پڑھن سُنن والیاں دے۔ دوہڑے دا ایہہ پورن روپ دس پاؤندا اے اپنے پچھے دی لوک ریت اُپر۔ لوک ادب سکھر تے اپڑ کے اعلیٰ ادب دا ویس وٹاؤندا اے۔ لوک باتاں، بجھارتاں، اکھان تے لوک گیت ای نینہہ نیں اعلیٰ ادب دی، فرید ایس لوک ریت وچ وس رس ایس نوں مانیا جانیا اپنایا تے مُڑ اپنی سمجھ ایس وچ لانویں وتیر بنا لوک نوں پرتایا۔

سچ نے سچ دا ہتھ پھیا تے جس لوک ریت دی لیہے فرید ٹُریا اوس لوک ریت فرید نوں وی امر کر چھڈ یا سو فرید موہری ہویا دوہڑے دا۔

O

حوالے

1- رتن سِنگھ جگی، ڈاکٹر: ساہت کوش؛ پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ، 1989ء ص601

2- مولا بخش کُشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ عزیز پبلشرز لاہور، 1988ء ص19

3- حمید اللہ شاہ ہاشمی: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ؛ تاج بکڈپو لاہور، 1992ء ص58

4- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ عزیز بکڈپو لاہور، نومبر 1972ء ص78

5- بھائی کاہن سِنگھ نابھا: مہاں کوش؛ نیشنل بُک شاپ دلی، 1996ء ص652

6- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ ص60

7- رتن سِنگھ جگی، ڈاکٹر: ساہت کوش؛ ص602

8- کلدیپ سِنگھ دھیر، ڈاکٹر: پنجابی دے مولک تے پرنپراگت کاو رُوپاکار؛ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ، 2001ء ص87

9- گیان چند: ادبی اصناف؛ اردو اکادمی گجرات، 1989ء ص81,82

10- محمد آصف خاں: نک سُک؛ پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1992ء ص68

-11 پنجابی کوش؛ بھاشا وبھاگ پٹیالہ، 1967ء، جلد3، ص461,462

-12 محمد آصف خاں: آ کھیا بابا فرید نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، دسمبر 1978ء ص226

-13 ایضاً ص188,189

-14 ایضاً ص174,175

-15 ایضاً ص252

-16 ایضاً ص220

-17 ایضاً ص259

-18 ایضاً ص272,273

-19 ایضاً ص261,262

-20 محمد آصف خاں: آ کھیا بُلھے شاہ نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1993ء ص497

-21 محمد آصف خاں: آ کھیا بابا فرید نے؛ ص318

-22 محمد آصف خاں: ہیر دمودر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، جولائی1986ء ص222

-23 محمد آصف خاں: آ کھیا بابا فرید نے؛ ص168,167

-24 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر: گکارے؛ مرتب ہاشم شاہ، انتشارات پنجابی ادبی اکادمی لاہور، 1963ء ص11

-25 ایضاً ص46

-26 ایضاً ص 47

-27 ایضاً ص 20

-28 شفقت تنویر مرزا: کُلیات فرید؛ دوست پبلی کیشنز اسلام آباد، 2001ء ص338

-29 ایضاً ص345

-30 ایضاً ص352

-31 ایضاً ص355

-32 سراج الدین قریشی: گلزارِ شاہ مُراد؛ شریف پریس راولپنڈی، 1908ء/1362ھ ص41

-33 ایضاً ص42

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 43-54

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

پنجابی آپ بیتی دا ثقافتی مطالعہ

ڈاکٹر عباد حسین
اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی،
گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

Punjabi Aap Beeti da Sqafti Mutaleya

Abstract

The article not has only analyzed several definitions of "autobiography" but also has thrown light on Punjabi Culture. Wherever he has mentioned the culture of Punjabi, he has illustrated it with accurate citation. Autobiography is an attempt to express one's self or one's life experiences truly. Life is spent in a society and the autobiographer, therefore, reflects the socio cultural aspects of life. This research article is a comprehensive contribution to Punjabi language and literature.

....

پنجاب دھرتی صدیاں توں ہری بھری، ہسدی، وسدی تے کدے اجڑ کے مُڑ وسدی اج وی دنیا بھر وچ اپنی وکھری پچھان نوں سانبھی کھلوتی اے۔ پنجاب دی ایس زرخیز دھرتی دے لوک بڑے بہادر، انکھیلے تے محنت کرن والے نیں۔ پنجابی زبان دنیا دیاں پُرانیاں زباناں وچ اُچیچ

رکھدی اے۔ پنجابی اندر صوفیانہ ادب ورگا تخلیقی رنگ سانوں ہور کسے وی زبان وچ وکھالی نہیں دیندا۔

اج پنجابی، ادب دے ہر کھیتر وچ اپنا لوہا منوا رہی اے۔ اوہ ناول ہووے، افسانہ، ڈرامہ یاں شاعری دی کوئی وی صنف۔ پنجابی لکھاریاں ہمیش ایہدی جھولی نوں بھری رکھیا اے۔ فیر ایہہ کویں ہوسکدا اے جے آپ بیتی ورگی ڈھیر لاہے وند صنف اکھاں توں اوہلے رہ جاندی۔ بھاویں آپ بیتی نوں لکھدیاں اج سٹھ (60) کو ورھے ای ہون نوں آئے نیں پر ایہنے اپنی وکھری پچھان ڈنکے دی سٹ تے منوالئی اے۔

آپ بیتی کیہ اے؟ کسے وی لکھن والے دی، لکھن تک زندگی دے سچو سچ بیانے سارے حالات جیہنوں اوہ آپوں ہنڈاؤندا اے تے اوہدا کردار وی بندا اے:

Dr. Jonson says:

"Every man's life should be best written by himself"

Quauted by Andre Maurios. (1)

Carl Backman and Arthor Gunns says:

"The author of an autobiograpy presents a continuos narrative of the major events and some time the minutios) of past."(2)

محمد طفیل ''نقوش'' دے آپ بیتی نمبر وچ لکھدے نیں:

''آپ بیتی کسی انسان کی زندگی کے اعترافات، تجربات، مشاہدات، محسوسات، نظریات اور معتقدات کی ایک مربوط داستان ہوتی ہے جو لکھنے والے نے خود بے کم و کاست اور براہِ راست قلم بند کر دی ہو۔''(3)

ڈاکٹر رتن سنگھ جگی، ساہت کوش وچ لکھدے نیں:

''سوے جیونی جاں آتم کتھا وچ لیکھک اپنے جیون نال سمبندھت گھٹناواں تے کارجاں نوں وعکست کردا ہے۔''(4)

ڈاکٹر گورچرن سنگھ، سوے جیونی، سدھانت پکھ، ساہت سماچار دا وارتک انک وچ لکھدے نیں:

''سوے جیونی نائک دے مونہوں بیان کیتا گیا اتہاس ہے۔ اس وچ لیکھک اپنے آپ نوں اکھری روپ دین دا جتن کردا ہے۔ ایہہ ہو چکے، لنگھ چکے

جیون دی پُنر سِر جنا دا اُپرالا ہوندا اے۔اس وچ نائک اُتم پُرکھ وچ اوہناں کجھ گھٹناواں تے لِچھناں نوں اُلیکن تے اوہناں دامہتو اُگھاڑن دا اِچھک ہوندا ہے، جیہناں اُس نوں اوہ کجھ بنایا۔مراد اوہ کجھ بنن وچ سہائتا کیتی جو کجھ کہ اوہ ہے۔''(5)

آپ بیتی دی اک بھرویں تعریف ایہہ کیتی جاسکدی اے:

''آپ بیتی،لکھن والے دی اپنی زندگی دے اوہ سچے واقعات تے تجربے ہوندے نیں جیہناں نوں اوہ اپنے کردار راہیں ہنڈا کے بیان کردا اے۔ ماضی دی ایس کہانی اندر اوہدا کردار کدے شطرنج دے شاہ وانگوں ہوندا اے تے کدے اک معمولی پیادے وانگ۔''(6)

دوجے بنے جے پنجاب دی ثقافت دی گل کریئے تاں سانوں پنجاب دی تاریخ دے نال نال ٹُرنا پوے گا۔مُنڈا قبائل، دراوڑ، آریا تے یونانی تہذیباں نوں وی کھنگالنا پوے گا۔ ہڑپہ توں پہلے نشاناں دی گل وی کرنی پوے گی تے پنجاب تے حملے کرن والے وکھ وکھ دھاڑویاں دا رونا وی رونا پوے گا۔ کیوں جے ایہناں سبھاں پنجاب دے رہن سہن تے حیاتی بتاون دے ڈھنگاں نوں بدلن دا چارا کیتا تے بدلے وی۔

مذہبی پکھ حیاتی تے ثقافت دا بہت بھرواں تے مُڈھلا انگ ہوندا اے۔ کسے وی قوم دا رہن سہن تے زندگی لنگھاون دا نظریہ ایہدے مرکزی دُھرے دوالے گھمدا اے۔ بھاویں رسم و رواج تے ثقافت اُتے مذہب دی تھاں خطے تے علاقے دیاں اپنیاں رسماں کتے بہتا اثر کردیاں نیں سگوں لوک مذہب دے حکماں نوں اک پاسے رکھ کے رسماں تے رواجاں نوں نبھاونا عین فرض سمجھدے نیں۔ پنجاب تے پنجابیاں دی ثقافت برصغیر وچ ہمیشہ سبھ ثقافتاں تے چھائی رہی اے جے آکھیا جاوے پئی برصغیر اندر دوای وڈے کلچر نیں تاں غلط گل نہیں ہووے گی۔اک پنجابی تے دوجا راجستھانی۔ ایہہ کلچر اج وی تہانوں حیاتی دے وکھ وکھ کھیتراں اندر بھرواں حصہ پاؤندے نظر آون گے۔ پنجاب دی ثقافت دے کئی رنگ بن دے نیں۔جیہڑے پنجاب دے وکھ وکھ علاقیاں وچ کھلرے قالین دے رنگاں وانگ سوہنے تے انمُلے نظریں آؤندے نیں۔اوہ جمن توں پہلاں شروع ہو کے مرن توں بعد تک حیاتی نوں اپنے اندر سمیٹن والے لوک گیت ہوون یاں انگاں دی شاعری کرن والے فوک ڈانس۔لوک کہانیاں دے اندر موجود سیانف ہووے یاں پنجاب دے

گبھرووآں دیاں ہرمن پیاریاں لوک کھیڈاں۔ ایہناں سبھناں اندر پنجاب دی ثقافت دے بھرویں رنگ تھاں تھاں کھِلرے صاف ویکھے جا سکدے نیں۔ اج وی پنجابی فوک تے لوک موسیقی پاک تے انڈیا اندر اپنی دُھم وکھاندی سُنی تے ویکھی جا سکدی اے۔

پنجاب دے لوک کُھلے ڈُلھے سبھا دے، انکھیلے تے ہر کم چاواں نال کرن والے ہوندے نیں۔ ایہناں دی ثقافت ایہناں دے رہن سہن، کھان پین، اُٹھن بہن، گل کرن دے ڈھنگ، لہجے تے ہر کم نوں نجھ نال کرن اندر کھِلری ہوئی اے۔ حیاتی دا کیہڑا کھیتر اے جتھے پنجابیاں اپنی نامنا دے جھنڈے نہ چاڑھے ہوون۔ آپ بیتی کیوں جے ہوندی ای حیاتی دا ویروا اے تے ایہنوں لکھن والا اپنی زندگی دا بہتا ویلا اپنے آل دوالے، گھر، سکول، کالج تے دوجیاں رُجھاں اندر بِتاؤندا اے۔ ایس کر کے آپ بیتی اندر اوہدی زندگی دیاں ساریاں جھلکیاں ای آپوں اک ثقافتی روپ دھار لیندیاں نیں۔

پنجابی آپ بیتی اندر تھاں تھاں پنجاب دی ثقافت کھلری نظریں آؤندی اے۔ اوہ بال پُنے دیاں رُجھاں ہوون یاں کھیڈاں، جوانی دے گھول گھپت ہوون یاں بڑھاپے دیاں بیٹھکاں۔ پنجابی آپ بیتی اندر تھاں تھاں پنجاب دی تاریخ، سیاست، معاشرت، اخلاقیات، رشتیاں دی سانجھ، جُڑت تے ثقافت اپنے جوبن تے دسدی اے۔ بال پُنے دیاں کھیڈاں بارے ڈاکٹر ایم ترسیم اپنی آپ بیتی ''کچی مٹی پکا رنگ'' وچ لکھدے نیں:

> ''میری سبھ توں پہلی کھیڈ جو میرے یاد ہے، شاید اوہ پیچو بکری سی۔ پیچو بکری شاید میں پنج کو سال دی عمر وچ ہی کھیڈنی شروع کر دتی سی۔''(7)

ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ ''یاداں گنجی بار دیاں'' وچ لکھدے نیں:

> ''جانگلیاں دی سبھ توں مشہور کھیڈ ''پیڑ دھودا''(8)
>
> ''وینی پھڑنا اک ہور زور ازمائی دا مقابلہ سی۔''(9)

دارا سنگھ پہلوان اپنی آپ بیتی ''میری آتم کتھا'' وچ لکھدے نیں:

> ''پڑھن توں علاوہ مینوں گُلی ڈنڈا، لُکن میٹی، چھالاں مارن تے کھدو کھونڈی کھیڈن دی بڑی چاء سی۔''(10)

گھر کسے وی بندے دا مُڈھلا تے اخیرلا ٹھکانا ہوندا اے۔ اوہ کدھرے وی جاوے تے سارا دن کجھ وی کرے اخیر اوس اپنے گھر پرت کے آونا ای ہوندا اے۔ انسان دی عمر دا بہتا حصہ

ویکھیا جاوے تاں گھر وکی رُجھاں وچ ای لنگھدا اے۔ بچپن توں اخیری عمر تیک گھر تے گھر وچ رہن والے جی اوہدی حیاتی دا مرکز رہندے نیں۔ جیون مرن اوہناں دے نال ای ہنڈاوَنا پیندا اے۔ آپ بیتی اندر ایہناں رُجھاں دا بھرواں ویروالبھدا اے۔ شمشیر سنگھ ببرا ''وچھوڑے دا داغ'' اندر خاندان تے ٹبر بارے انج لکھدے نیں:

''گھر وچ رہ رہیا ٹبر تن پدھراُتے چلدا سی۔ دادے دادیاں، ماں پیو، پوتے پوتیاں۔ ہر اک نوں اپنے اپنے فرمان تے ذمہ داریاں دا پتا ہوندا سی۔ دادے دے کم سن ڈنگر چارے، رسا وٹے، راکھی کرے، نِکڑ سُکڑ کرے تے اپنا دن گھروں باہر گزارے۔ دادی گھر وچ کجھ وی کر سکدی سی جدوں کہ رسوئی وچ نہ وڑے تے مونہہ بند رکھے۔ پیو گھر دا موڈھی ہوندا سی۔ ماواں ٹبر پالدیاں، قدراں قیمتاں سکھاندیاں تے پریوار دی عزت نوں سنبھال کے رکھدیاں۔ بچے گھر وچ جمدے تے وڈے ہوندے۔ کُڑیاں، کُڑیاں نال کھیڈدیاں تے مُنڈے منڈیاں نال۔ ٹبر وڈے ہوندے سن تے اکٹھے رہندے سن تے اِکو رسوئی وچ روٹی پکدی سی۔ نویں ویاہی دا وچو وچ جی ہوندا سی کہ میری رسوئی وکھری ہو جاوے۔ گھر والے نوں چُپ چپیتے کہندیاں ای رہندیاں سن۔''(11)

اج وی تے اج توں ورھیاں پہلوں وی دھی دے جمن تے لوک خوش نہیں سن ہوندے۔ دھیاں جیہناں سدا ماپیاں گھر نہیں رہنا ہوندا۔ شمشیر سنگھ ببرا ''وچھوڑے دا داغ'' وچ ایہدے بارے انج دسدے نیں:

''مُنڈا جمن تے بڑی خوشی منائی جاندی سی۔ لڈو ونڈے جاندے سن۔ کُڑی واری ایہہ کجھ نہیں سی ہوندا۔

'منڈا جمیا جگا لیا دیوا...... تے کُڑی واری تیل مُکیا'(12)

افضل توصیف اپنی آپ بیتی ''من دیاں وستیاں'' وچ ایس مسئلے تے انج گل کر دیاں نیں:

''جیٹھ مہینے دی تتڑی دوپہر ڈھلے میں جمی تاں دائی جھنڈو بولی، ہائے نی لوڑھا، ایہہ تاں کُڑی جم پئی، ہک ہا! پلوٹھی دی کُڑی......ہُن مینوں چاندی کس دینی؟'' کیہ آکھیا؟ کُڑی! دوجی زنانی بولی ''آس تاں مُنڈے دی

سِکّی ایہہ کُڑی کتھوں آ گئی۔''(13)

جانور ساڈی پینڈو زندگی اندر بڑی اُچیچ رکھدے سن تے اج وی رکھدے نیں۔ دُدّھ پُتر دیاں دُعاواں دین والے بزرگ اج وی کتے کتے مل جاون گے۔ ایس جیون اندر مال ڈنگر دی سیوا اپنی اولاد وانگ ہی کیتی جاندی سی۔ ایس کر کے پینڈو جیون بِتاون والا آپ بیتی لیکھک ایہناں دے ذکرتوں کویں کھنج سکدا اے۔ مجھاں تاں رانجھے وی چرائیاں سن۔ دُدّھ نوں پاک تے پوتر سمجھیا جاندا سی۔ سون ویلے ہر گبھرو لئی دُدّھ دا بھریا چھنا یاں وڈا گلاس پینا وی ساڈے کلچر دا حصہ سی۔ شمیشر سنگھ ببرا ''وچھوڑے دا داغ'' وچ لکھدے ہن:

''مجھ نوں دو واری چویا جاندا سی۔ سویرے دن چڑھے تے فیر شام نوں ترکالاں ویلے۔ سویر دے دُدّھ نوں کاڑھنی وچ پا کے بھڑولی وچ رکھ کے، گوہیاں نوں اگ لا دتی جاندی سی۔ اوہ سارا دن دُھکھدے رہندے، ہولی ہولی دُدّھ کڑھدا رہندا تے اُتے ملائی آ جاندی۔ شام دُدّھ گرم کر کے (گرمیاں وچ کچا وی) پیتا جاندا سی۔''(14)

جانور خاص کر مجھ دے مرن تے باقاعدہ افسوس کیتا جاندا تے مل ورتن والے لوک آ کے انج افسوس کردے جویں کوئی گھر دا جی دنیا چھڈ گیا ہووے۔ مہندر سنگھ رندھاوا ''آپ بیتی'' اندر دسدے نیں۔

''رائے بریلی جد ساڈی اک ویہہ (20) سیر دُدّھ دین والی مجھ مر گئی تاں شہر دے بہت سارے شریف آدمی افسوس کرن آئے۔''(15)

انج دیاں رسماں ساڈی ثقافت دا حصہ رہیاں نیں تے اج وی باراں اندر ایہناں دی ہوند نوں ویکھیا جا سکدا اے۔ پنجاب دھرتی ونو ون رواجاں نال پُر چی صاف ویکھی جا سکدی اے۔ افضل توصیف ''من دیاں وستیاں'' وچ اک رواج بارے لکھدیاں نیں:

''پھیر وی جدن اے مینوں سکولے پان لیاناسی بی بی نے میرے دُدّھ وچ کولا پا دتا (کولا ددھ پین مگروں چھڈ دئی دا) کولے تاں نظر نہیں لگدی تے جنّاں، ہوائی شیواں لئی وی چنگا ہوندا اے۔''(16)

رسماں تے رواجاں نوں اسیں کدے اپنے سماج تے من وچوں نہیں کڈھ سکدے۔ آپ بیتی اندر ایہناں دا وڈا ذخیرہ سانبھیا ہویا ملدا اے۔ صاحب سنگھ ''میری کہانی'' وچ اک رسم

دا ویروا انج کردے وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں نوں نتھو رام بچپن وچ کیوں کہیا جاندا سی:

> ''میتھوں پہلاں جیہڑے بچے میرے ماپیاں دے گھر جمدے رہے، اوہ چھیتی ہی مر جاندے رہے...... ہندو مریادا دے مطابق ایہہ نتھ ویاہ دے ویلے لاہی دی اے۔ سواٹھویں کلاس دا امتحان دین تک ایہہ نتھ میرے نک وچ رہی۔''(17)

مُنڈیاں دے نک وچ نتھ دا پاوَنا ...... ایہہ تاں انوکھی گل اے...... ساڈی دھرتی چار سگوں چھے موسماں دی دھرتی اے۔ نکو نک کر دین والی گرمی تے کمبنی لاوَن والے سیت ہوا دے بُلے، کیہ کُجھ اے جو پنجاب وچ موجود نہیں۔ گرمیاں نوں ٹھنڈی چھاں ہیٹھ بیٹھنا، وکھ وکھ کھیڈاں، کھیڈنیاں تے پینگھاں جھوٹنیاں، کدے بھُل سکدیاں نیں:

نہراں رُکھ تے منظر پنڈ دے بھُل سکناں
بوڑھ دیاں میں چھاواں تے نہیں بھُل سکدا

گرمیاں وچ بال تے وڈے رل کے کھیڈاں کھیڈدے تے سخر دوپہر دا ویلا بتاوَندے۔ ڈاکٹر ایس ترسیم ''کچی مٹی پکا رنگ'' وچ لکھدے نیں:

> ''گرمیاں وچ ودھیرے سما، کچ دیاں گولیاں، چوڑیاں دے ٹکڑیاں، املی دے بنٹیاں، سوڈے دیاں بوتلاں تے ڈھکناں وغیرہ نال چھاویں بیٹھ کے دل پرچاندے۔''(18)

آپ بیتی اندر زندگی دے ہر پہلو بارے چانن پایا گیا اے۔ اوہ سماجی رُجھاں ہوون یاں ثقافتی، سیاسی ہوون یاں رہتلی۔

زندگی جویں جویں اگے ودھدی ٹُری جاندی اے اُنج ای آپ بیتی نگار وی اوہدا حصہ بندے اپنا بھرواں کردار ادا کردے صاف وکھالی دیندے نیں۔

ویاہ شادی تے اوہدے نال جُڑیاں رسماں تے رواج ساڈی ثقافتی حیاتی دا بہت اہم پکھ نیں۔ ویاہ پنجاب دے سماج اندر اک وار ای ہوندا اے تے اوہنوں یادگار بناوَن لئی پنجابی ورھیاں بندوبست کرن وچ رُجھے رہندے نیں۔ ویاہ توں کئی دن پہلاں رات نوں ڈھولکی تے گیت گانے، مایوں، مہندی، گانا تے سرمہ پاوَنا، کھارے بٹھاوَنا تے گھوڑی چڑھنا، واگ پھڑائی، کڑی والے گھر پجنا، ملنی تے دُدّھ پیائی دی رسم، راہ ڈکن دی رسم، ڈولی، ویاہ پچھوں مکلاوے

تے جُتی لکائی تے گوڈا پھڑائی۔ کیہڑ یاں کیہڑ یاں رسماں نیں جو ساڈی ثقافتی زندگی دا حصہ نہیں۔

آپ بیتی اندر ایہناں رسماں، رواجاں نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال لکھن والیاں بیانیا اے۔ کیوں جے ایہہ ویلا اوہناں تے وی آیا ہوندا اے۔ گُربخش سنگھ ''میری جیون کہانی 1'' وچ لکھدے نیں:

''روز راتیں ساڈے گھر چاچیاں ، تائیاں، بھیناں، بھابھیاں گون آوَندیاں۔ تھوڑاں بھری زندگی دے سُنّے بُلھاں وچوں گیت جھڑن لگ پئے۔ کوئی شبد پڑھدی تے کوئی اپنے کاہن دا وچھوڑا گوندی، کوئی اپنے پنوں دا گلہ کردی تے کوئی بیلے دیاں اُچیاں لمیاں، ٹالھیاں اُتے ہیر دی پینگھ چڑھاوَندی۔''(19)

جنج کڑی گھر پجُن تے ملنی ہوندی اے۔ وڈ وڈیرے اک دوجے نال جپھیاں پاوَندے تے خشی دا وکھالا کردے نیں۔ گُربخش سنگھ ''میری جیون کہانی1'' وچ لکھدے نیں:

''ملنی ہوگئی۔ مامیاں چاچیاں نے دوہاں پاسیوں جپھیاں پا لئیاں، نویں ساک دے سِراں دیاں بلاواں لے لئیاں۔''(20)

ویاہ شادی تے کھان پین دا سادہ پر چنگا پربندھ کیتا جاندا سی۔ کُڑی والیاں ولوں وی تے مُنڈے والیاں ولوں وی۔ ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ ''یاداں گنجی بار دیاں'' وچ لکھدے نیں:

''ویاہ شادیاں سادہ ڈھنگ نال کیتیاں جاندیاں سن۔ ساڈے علاقے وچ لڑکی دے ویاہ تے گھر والے اک روٹی سارے پنڈ نوں دیندے سن۔ لڑکے دے ویاہ تے دو روٹیاں، روٹی گھر والے اپنی حیثیت مطابق کسے طرحاں وی دے سکدے سن۔ برادری ولوں کوئی بندش نہیں سی۔ عام طور تے اک روٹی کھیر، کڑاہ، تے چونہہ سبزیاں نال دتی جاندی سی۔ دوجی روٹی چاول، کھنڈ، گھیو، دہی بھلے دی ہوندی سی یاں کوئی اپنی مرضی نال مٹھیائی وی دے سکدا سی۔''(21)

پنجابی آپ بیتی دا ثقافتی مطالعہ کردیاں ایہہ گل صحیح ہوندی اے جے زندگی دا کوئی ایسا کجھ نہیں جیہڑا آپ بیتی دے سہپن دا حصہ نہ بنیا ہووے۔ ادب توں لے کے سیاست تک، مذہب توں لے کے آپسی سانجھ تک۔ سیاست وچ آ گو سب توں اہم رول ادا کردا اے۔ جے اوہ اپنی

قوم نال دلوں بجانوں مخلص اے تاں قوم نوں ترقی دی اوس ٹیسی تے اپڑا دیوے گا جتھے اپڑنا دوجیاں قوماں لئی اک خواب ای ہووے گا۔ ماسٹر تارا سنگھ ''میری یاد'' اندر بڑی پتے دی گل لکھدے نیں:

''مینوں اکالی لہر وچ ایہہ تجربہ ہویا کہ سبھ توں ودھ خطرناک، غیر ذمے دار آگو ہوندا اے جس وچ ذمہ داری سر لین دا سبھا نہیں یاں لیاقت نہیں اے اوس دے دوسرے گُن کئی واراں پُٹھے پے جاندے نیں۔ غیر ذمہ وار آگو بہت نقصان کردا ہے تے جد اوہ نقصان ول ٹُر پوے تاں جتنے گُن اوس وچ ودھ ہوندے ہن، اتنا ہی ودھ اوہ نقصان کردا ہے۔''(22)

ماسٹر تارا سنگھ کنی سچی گل اپنی آپ بیتی اندر بیان کیتی اے۔ ساڈا سماج سدا توں مذہبی حوالے نال رلیا ملیا سماج رہیا اے۔ پنجاب دھرتی تے صدیاں توں وکھ وکھ مذہباں دے مانی اکٹھے رہندے آئے تے اک دوجے نال مہر محبت دی سانجھ رکھدے رہے۔

اج بھاویں اسیں مذہبی پکھوں دہشت گردی دا شکار آں پر ساڈے صوفیاں پیار، محبت تے امن دی گل کیتی۔ اوہناں سدا لوکاں نوں آپس وچ جوڑی رکھیا۔ اج ایس سانجھ دی ہور وی لوڑ اے۔ ایہہ تدے ممکن اے جے پنجاب اندر پنجابی صوفیاں دے سنیہے نوں عام کیتا جاوے۔

آپ بیتی اندر تھاں تھاں آپسی سانجھ تے مہر دیاں جھلکیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ مہر محبت وی پنجابی لوکاں دا بڑا بھرواں ثقافتی پکھ رہیا اے تے اج وی ہے۔ مسلمان ہندو تے سکھ استاداں کولوں پڑھدے سن تے ہندو سکھ، مسلمان استاداں کولوں علم حاصل کردے فخر محسوس کردے سن۔ سردارا سنگھ جوہل ''رنگاں دی گاگر'' وچ ایس حوالے نال لکھدے نیں:

''ایتھے میری زندگی وچ اک بہت وڈا پرورتن آیا جتھے سکول وچ اک سکھ ماسٹر (اجیت سنگھ، چک 105 رب، پھرالے دا) نے میری زندگی تباہ کرن لئی کوئی کسر نہیں سی چھڈی، اوتھے اوس سکول وچ اک مسلمان ماسٹر نے میری زندگی نوں اک ایسا موڑ دتا کہ میں مُڑ پچھے مُڑ کے نہیں ویکھیا۔''(23)

انج سانجھ، امن، آتشی تے آپسی محبت نال بھری پنجاب دی ایس دھرتی اندر مذہبی ٹکرا نہ ہوون برابر سی۔ اج سماج تیزی نال بدل رہیا اے، سماجی قدراں وچ بدلا آ رہیا اے۔ سیاسی، معاشی، علمی، ثقافتی تے ٹیکنالوجی پدھر تے دنو دن ون سونیاں تبدیلیاں نے ساڈا ثقافتی تے سماجی

ڈھانچہ ہلا کے رکھ دتا اے۔ اج دی نویں پودنوں اپنے توں پہلیاں پیڑھیاں دیاں قدراں نال کوئی دلچسپی نہیں، سچ جھوٹھ تے جھوٹھ سچ وچ اُگھڑدا دسدا اے۔کل دے سماج دیاں نکیاں نکیاں قدراں اک وڈی سیانف دا درجہ رکھدیاں سن، اج اوہ قدراں ای نہیں رہ گئیاں۔

آپ بیتی اندر لکھن والیاں اپنے رسماں رواجاں تے قدراں وچ ہون والے بدلانوں محسوس وی کیتا اے، ہنڈایا وی تے بیان وی کیتا۔ ونگی لئی بس اک ٹپنی ای ویکھ لوو۔ رام سروپ انکھی اپنی آپ بیتی اندر ''اپنی مٹی دے رُکھ'' وچ لکھدے نیں:

> ''میری بھین میتھوں بارھاں سال وڈی اے۔ جدوں میں دس بارھاں سالاں دا سی۔ مینوں یاد ہے کہ بھین ٹبر ساہمنے نشنگ ہو کے شیشہ نہیں سی ویکھدی۔ ویڑھے وچ کھڑے کدے دا تن نہیں سی کردی۔ ایہہ اوہدی اکھ دی شرم سی، پر اج میری اپنی ٹیار دھی گرمی دے دناں وچ برمڈا پہندی ہے۔ جس نال گوڈیاں توں اُتوں تک لتاں ننگیاں رہندیاں نیں۔ میں اعتراض کرداہاں ''کُڑیئے! شلوار پا کے رکھیا کر۔
>
> اوہ جواب دیندی اے:
>
> کیہ اے ڈیڈی؟ ایہہ لتاں ای نیں نا! ہور کیہ اے؟ سر سُٹ کے سننا پیندا ہے۔ سانوں بدلدے سبھیاچار نال تُرنا ہی پیندا ہے۔''(24)

پنجابی آپ بیتی دا مطالعہ کردیاں سماج دیاں ساریاں پرتاں کھلدیاں نظر آوندیاں نیں۔ ایس کر کے سبھے سبھا ای ایہہ آکھیا جا سکدا اے جے پنجابی آپ بیتی اندر پنجاب، پنجاب دی ثقافت، پنجابیاں دا رہن سہن، انکھ، سانجھ، لوک کھیڈاں، سگوں پورے دا پورا پنجاب جھلکارے ماردا نظر آوندا اے۔ ایہدے اندر تاریخ وی اے سماجی فلسفہ وی، ادبی رجحانات وی، نفسیاتی پہلو وی، جین مرن وی، دشمنیاں وی تے یاریاں وی۔ پنجاب دے لوکاں دا کھلھا پن وی، ہریالی وی تے سوکے وی۔

حوالے:

1. Jonsan, Dr: Aspects of Biography; 1929, translated S. C. Roberts, Cambridge University. p 33.

2. Kard Backson and Arthur Guns, Thomes Hudson, London, A Readers guide to Literary Terms, p . 21

3۔ محمد طفیل: تصریحات،نقوش، (آپ بیتی نمبر) سالنامہ، شمارہ 100، جلد 1، 1964ء، لاہور۔ ص30

4۔ رتن سنگھ جگی، ڈاکٹر: ساہت کوش؛ (پربھاشک شبداولی) پنجابی یونیورسٹی پبلی کیشنز بیورو، پٹیالہ، 2001ء ص196

5۔ گرچرن سنگھ، ڈاکٹر: سوے جیونی، سدھانت پکھ، ساہت سماچار دا وارتک انک، لاہور بک شاپ، لدھیانہ، ص269

6۔ عباد نبیل شاد: پنجابی وچ آپ بیتی دی روایت؛ مقالہ پی ایچ۔ ڈی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور 2009ء ص15

7۔ ایس ترسیم، ڈاکٹر: کچی مٹی پکا رنگ؛ لاہور بک شاپ، لدھیانہ، 2002ء ص133

8۔ ہرکیرت سنگھ، ڈاکٹر: یاداں گنجی بار دیاں؛ لپی انتر۔ عاشق رحیل، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 2007ء ص176

9۔ ایضاً ص176

10۔ دارا سنگھ، پہلوان: میری آتم کتھا؛ نو یگ پبلشرز، دلی، 1990ء ص27

11۔ شمشیر سنگھ ببرا، ڈاکٹر: وچھوڑے دا داغ؛ وچار پبلشرز، ساہیوال، 2008ء ص142

12۔ ایضاً ص143

13۔ افضل توصیف: من دیاں وستیاں؛ ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور، 1999ء ص20

14۔ شمشیر سنگھ ببرا، ڈاکٹر: وچھوڑے دا داغ؛ ص156

15۔ مہندر سنگھ رندھاوا: آپ بیتی؛ نو یگ پبلشرز، دلی، 1985ء ص144

16۔ افضل توصیف: من دیاں وستیاں؛ ص79

17۔ صاحب سنگھ، پروفیسر: میری کہانی؛ مائی سیوا، سنگھ برادرز، امرتسر، 1977ء ص 46

18۔ ایس ترسیم، ڈاکٹر: کچی مٹی پکا رنگ؛ لاہور بک شاپ، لدھیانہ، 2002ء ص 133

19۔ گُربخش سنگھ: میری جیون کہانی؛ حصہ اوّل، نو یُگ پبلشرز، دلی، ایڈیشن چھیواں 2006ء ص 105

20۔ ایضاً ص 106

21۔ ہرکیرت سنگھ، ڈاکٹر: یاداں گنجی بار دیاں؛ لپی انتر۔ عاشق رحیل، ص 140

22۔ تارا سنگھ، ماسٹر: میری یاد؛ سنگھ ریلیجنس سوسائٹی، امرتسر، 1945ء ص 82

23۔ سردارا سنگھ جوہل: رنگاں دی گاگر؛ چندی گڑھ، لوک گیت پرکاشن، امرتسر، 2004ء ص 31

24۔ رام سروپ انکھی: اپنی مٹی دے رُکھ؛ لوک گیت پرکاشن، چندی گڑھ، 2004ء ص 50

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 55-68

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

اٹھارویں صدی دی صوفیانہ شاعری دا عصری تے تمدنی مطالعہ

ڈاکٹر سعیدہ ممتاز
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
گورنمنٹ کالج برائے خواتین، سرگودھا

Abstract

In this article, the writer focused on the sociological circumstances of 18th century. The socio-political situation of subcontinent was not satisfactory. Many rulers like Mughals, Skikhs, Marhattas, Nadir Shah and Ahmad Shah Abdali had made the lives troubled of people of subcontinents troublesome. Due to which consciousness and uncertainty were rampant. In such situation Sufis didn't only spread peace and harmony but also talked openly against the leaders and upper class people of that era. Because of this, a movement against injustice appeared in public and a kind of consciousness aroused in the masses.

....

اٹھارویں صدی سیاسی لحاظ نال ہندوستان وچ بد انتظامی، افراتفری تے وحشت و بربریت دادورسی۔ ایس دورنوں جنوبی ایشیا دی تاریخ وچ مسلم اقتدار دے زوال دا دور متھیا جاندا

اے۔ کیوں جے اوہ سلطنت جیہدی بنیاد ظہیرالدین بابر نے 1526ء وچ پانی پت دے معرکے بعدوں رکھی سی 1707ء وچ اورنگ زیب عالمگیر دے دنیا توں کنارہ کرجان دے نال ای تیزی نال زوال پذیر ہوندی گئی۔ مغل شہزادیاں نے اپنی ساری قوت راج گدی دے حصول لئی صرف کیتی تے کسے نے وی سیاسی بصیرت تے سوجھ بوجھ دا مظاہرہ نہیں کیتا۔ مرکز دی صوبیاں اتے پکڑ ڈھیلی پیندی گئی۔ جیہدے پاروں صوبے دار تے گورنر خودمختار بن گئے۔ حکمراناں دیاں آپسی جنگاں نے سیاسی بدانتظامی نوں جنم دتا۔ جس پاروں اندرونی تے مقامی طاقتاں نے سر چکنے شروع کردتے۔ اوہناں وچوں سکھاں تے مرہٹیاں سب توں ودھ غارت گری کیتی۔ نادرشاہ تے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں نے رہی سہی کسر وی کڈھ دِتی۔ دِلّی دی اٹ نال اٹ وجا دتی گئی۔ لوکائی دا امن وسکون برباد کردتا گیا جہنے اقتصادی ابتری نوں جنم دتا۔ مغلاں دی خانہ جنگی، نادرشاہ دا حملہ، مرہٹیاں دی یلغار، احمد شاہ ابدالی دے حملے تے سکھاں دی غارت گری دی وجہ توں کاروباری تے زراعتی زندگی دا عمل صحت مندی نال ترقی نہ کرسکیا تے اخیر قحط دا سماں پیدا ہوگیا۔ جیہنے ہزاراں وستیاں اجاڑ کے رکھ دتیاں تے ہر پاسے خوف و ہراس پھیل گیا۔ پنجاب قبرستان دا نقشہ پیش کرن لگ پیا۔ ول ڈیورانٹ دے کہن موجب:

> ''ماضی کی معاشرت کی خرابی اور معشیت کی بدحالی گزشتہ واقعات کا تسلسل ہوتی ہے اور یہ تسلسل اورنگ زیب اور بہادر شاہ ظفر کی حکمرانی میں نمایاں نظر آتی ہے۔ اورنگ زیب کے سخت گیر استبداد کے فوراً بعد ایک ایسا سیاسی زوروجبر تھا جس نے آنے والے ایک سو سالوں تک ہندوستان کے لوگوں کے حوصلے پست کردیئے اس تانا شاہی روش کے گہرے اثرات رعایا پر کئی برسوں تک اثر انداز ہوتے رہے''(1)

ملک دی معیشت دا زیادہ تر انحصار کھیتی باڑی اُتے سی۔ خراب سیاسی حالات نے کساناں اُپروی بُہت بُرا اثر پایا۔ اس حوالے نال محمد ساقی مستعد خاں لکھدے نیں: کہ ''بندوبست اراضی تے مالیہ وصول کرن دا طریقہ وی ناقص ہون لگا جیہڑے کسان زمین نہ جوتتے اوہناں نوں کوڑے مارن دی اجازت دتی گئی۔ ناقابل کاشت رقبہ کاشت نہ کرن والے کساناں نوں اس دا لگان بھی ادا کرنا پیندا وجہ توں اکثر کساناں نے کاشت کاری دے پیشے نوں خیر باد کہہ دتا تے ملک وچ خوردنی اجناس کی قلت پیدا ہوگئی'' ایشوری پرشاد دا کہن اے:

> ''پنڈاں وچ کساناں دی تعداد اوہنی کسے وبائی مرض نال گھٹ نہیں ہوئی جنی

شاہی پالیسیاں دی سختی پاروں ہوئی، پنڈاں چوں جبری لگان لیاجاندا ، جیہدے پاروں کساناں دی حالت اُکّا ماندی ہوگئی ایتھوں تیکر کہ اوہ اپنی اولاد تیکر نوں مہاجن کول گروی رکھ کے روپیہ لے کے لگان اُتاردے۔''(2)

پنجاب دی اقتصادی تباہی دی اک ہور وجہ برصغیر وچ یورپی مال دا آونا سی۔ یورپ دے صنعتی انقلاب پاروں مشینی مصنوعات پنجاب وچ آئیاں تے ہتھ نال کم کرن والا طبقہ بے کار ہوگیا۔سکھاں دے ''راکھی ٹیکساں'' تے مرہٹیاں دے 'چھوتھ'' ورگے غنڈہ ٹیکساں نے لوکاں دا جینا حرام کر رکھ دتا سی۔ ایہناں سارے سبباں کارن پنجاب واسی کنگال ہو کے رہ گئے سن تے کاشتکار طبقہ ہندوآں کولوں سود لین تے مجبور ہوگیا سی۔ انج پنجاب دی اقتصادی طاقت ہندومہاجناں دے ہتھ آ گئی تے مسلمان معاشی طور تے پسماندہ ہو کے رہ گئے۔

اصل وچ برہمن دی ساری طاقت اوس دی عقل ،فہم تے چالاکی ہشیاری اُتے اَدھارت سی۔ اوہناں دیاں فرسودہ کاروائیاں نے تمدن نوں ہندوستان وچ مسلمان صوفیاں دی رواداری حوصلہ مندی ، بردباری تے انسانیت دوستی نے توڑ دتا۔ اسلام نے کمزور ہندوتمدن نوں اخلاقیات دے جذبے دے نال اک نواں موڑ دے دتا۔ اے۔ اے رضوی ایس بارے آکھدے نیں کہ ''مُسلمان صوفیاں دی آزاد خیالی تے انسان دوستی نے ہندو مسلم تعلقات وچکار اکسارتا لیاون دی اک نویں راہ لبھی ۔ ایس سلسلے وچ پہل اوہناں صوفیاں نے کیتی جیہڑے ہندواں تے مسلماناں وچکار معاملات نوں سانجھے طور چلانا چاہندے سن۔ ستارھویں صدی دے آخر تے اٹھارویں صدی دے مُڈھ وچ ہندوآں وی ایسے لیہہ اُتے کم شروع کردتا۔ ایہ کم اوہناں صوفیاں نے شروع کیتا جیہڑے ہندو مسلک تے عقیدے بارے نرم گوشہ رکھدے سن۔ اوہناں دا کہن سی کہ شرک تے ایمان وچ کوئی چیز اجہی نہیں جیہڑی کُلی طور اُتے آپس وچ ٹکراندی ہووے ایہناں صوفیاں نے وحدت الوجودی نظریہ پیش کیتا تاں جے مسلماناں تے ہندوآں وچکار مذہبی ہم آہنگی تے ثقافتی ہم آہنگی نوں پھیلا ملے''(3)

اورنگ زیب عالمگیر دے دنیا توں چلا نا کرن مگروں جتھے سیاسی تے اقتصادی حالات دی بربادی پاروں امن وسکون برباد ہویا۔اوتھے مذہبی اعتبار نال وی بے راہ روی تے بے دینی پیدا ہوئی۔ آزاد خیالی تے پکے عقیدیاں دے ٹاکرے پاروں کئی مذہبی جھگڑے شروع ہوگئے۔ مسلمان عالم تفرقے بازی وچ پے گئے تے مذہبی افراتفری شروع ہوگئی۔

سکھاں نے پنجاب تے قبضے مگروں مسلماناں کولوں مذہبی آزادی کھوہ لئی سی۔ اوہناں

نوں اذان دین دی وی اجازت نہیں سی۔ سکھاں دے ظلماں توں تنگ آ کے مسلماناں نے وی اپنا رویّہ بدلیا۔ اورنگ زیب نے ادھی صدی اُتے مشتمل اپنے دور اقتدار وچ اسلام توں اڈ دوجے سارے مذہباں نوں مُکان دی کوشش کیتی اوہنے اپنے صوبیداراں نوں حکم دتا کہ اسلامی سلطنت وچ ہندوواں دے مندراں تے عیسائیاں دے گرجا گھراں دی کوئی لوڑ نہیں ایہناں نوں مُکا دتا جائے۔ عہد مغلیہ دے ایس دور وچ اک پاسے حاکماں ولوں اجیہی شدت پسندی دا اظہار ہورہیا سی تے دوجے پاسے ہندوستان دے مخلوط معاشرے وچ تمام مسلماناں نے اپنے موہ محبت دے رویے نال برہمناں ولوں ستائے کمزور طبقیاں نوں رام کر لیا سی جیہڑے برہمناں دی بالادستی توں نجات دے چاہیوان سن۔ ڈاکٹر تاراچند لکھدے نیں:

''مسلمان چونکہ عالمگیر رواداری کے حامی تھے اُنہوں نے اپنی صفوں میں ہندوؤں کو جگہ دی۔ سرکاری اور نجی شعبوں میں اُن کو شامل کیا سرکار نے مالگزاری کی وصولی کے لئے ہندوؤں کو بھرتی کیا۔ ذات پات اور طبقوں کی اونچ نیچ ختم کر کے مساوی حقوق دیے۔''(4)

عرب جویں جویں ہندوستان دی دھرتی اُتے فتح مند ہوندے گئے اوویں اوویں اوہ ایتھوں دی لوکائی نوں نال رلاندے گئے کیوں جے اوہ جان دے سن کہ غیر مسلماناں نوں نال رلائے بغیر ایڈی وڈی سلطنت اتے شاہی دور نہیں چلایا جا سکدا۔ سواوہناں نے رواداری توں کم لیا۔ اوہدی اک وجہ صوفیاں دا عرب فاتحاں دے نال ایس دھرتی اُتے اوناوی سی کیوں جے محمود غزنوی دے حملیاں توں بعد بُہت سارے صوفی بزرگ آئے جنہاں ہندوستان وچ اسلامی تعلیمات دا چانن کھڑایا۔ لیکن ذکر جوک گل ایہ وے کہ آپس دی محبت، رواداری تے انسانیت دا پرچار حاکماں ولوں نہیں صوفیاں ولوں ہویا۔ انج ہندوستان دی لوکائی نے سماجی تے نفسیاتی کئی طرح دیاں تبدیلیاں ویکھیاں تے تمدنی ارتقاء نے لوکائی دیاں زندگیاں نوں متاثر وی بُہت ساریاں سطحاں اُتے کیتا۔ ول ڈیورائٹ موجب:

''جب ہند کی فرمان روائی مغلوں کے ہاتھوں آ گئی تو اپنی ثقافت اور تمدن کے اعلیٰ نمونے بھی ساتھ لائے انہیں شمشیر کے ساتھ ساتھ الفاظ سے بھی بُہت محبت تھی۔''(5)

ایہ امر وی دلچسپ اے کہ مغلاں دے عہد وچ اوہناں دے جیہڑے مقام دارالحکومت رہے یاں راج دھانیاں رہیاں اوتھے مسلماناں دی تعداد گھٹ تے ہندواں دی بوہتی سی۔ اکبر

بادشاہ دے دور وچ تے غیر مسلماناں تے ہندوواں وچکار نواں تمدنی دور شروع ہویا لیکن اورنگ زیب دے دور وچ صورتحال اس دے بالکل اُلٹ ہوگئی۔ جیہدے نتیجے وچ 30 مارچ 1966ء نوں گرو گوبند سنگھ نے سکھاں نوں ’خالصہ‘ دے ناں نال اکٹھا کر کے پنجاب وچ مسلماناں دے اقتدار نوں چیلنج کیتا تے اورنگ زیب دی ماننا دا جوا اپنے موڈھیاں توں لاہ سُٹیا۔ سکھاں نے اپنے گوروں نوں اپنا حاکم متھدیاں اُس نوں ’’سچا پاتشاہ‘ کہنا شروع کر دتا۔

مغلاں دی سیاسی طاقت دے کمزور ہون نال ہندوستانی سماج وچ امن چین مکدا گیا تے نفسانفسی چارے پاسے کھلر گئی۔ مقامی تے غیر مقامی امیراں دیاں آپسی لڑائیاں پاروں لوک بے سکون رہندے تے اخلاقی حالات وی وگڑدے گئے۔

اورنگ زیب عالمگیر مگروں مغل حاکماں دی عیاشی نے عام لوکاں تے وی بھیڑا اثر پایا جیہدی وجہ توں لوک مذہب توں دور ہوندے جا رہے سن۔ غیر شرعی کم سرعام ہون لگ پئے سن۔ صوفیاں تے عالماں وچ آہڈا لگدا رہندا سی۔ حاکماں دی عیاشی دے کارن مولویاں دے ہتھ مذہبی اقتدار آ گیا سی۔ مذہب وچ ریاکاری تے ظاہر داری ودھ گئی سی۔ ضعیف الاعتقاد لوکائی جھوٹے تے فریبی پیراں، فقیراں تے جوگیاں دی بڑی ماننا کرن لگ پئی سی۔ پیری مریدی عام ہوگئی سی۔ تعویذ گنڈیاں دی بھرمار نے اسلامی عقائد نوں کھوکھلا کر دتا سی۔

حاکماں دے خزانے مقامی تے غیر مقامی طاقتاں نے لٹ لیے۔ سرکاری خزانے خالی ہون دی وجہ توں فوجاں کئی کئی مہینے تنخواہواں نوں ترسدیاں رہیاں۔ سپاہیاں اپنے کپڑے، ہتھیار تے دوجا سامان ویچنا شروع کر دتا۔ پیٹ دی اگ بجھان لئی کسے نے موت نوں گلے لگالیا تے کسے نے لُٹ مار دا رستہ اختیار کیتا۔ ایہناں خراب حالات وچ وطن فروشی تے ایمان فروشی ورگیاں اخلاقی خرابیاں نوں فروغ ملیا تے لوکاں وچ جھوٹ، مکر، فریب، بے حیائی، بے انصافی، سنگدلی، بددیانتی تے رشوت ورگیاں بھیڑیاں برائیاں نے جڑ پھڑی۔ نفسانفسی دے مارے ایس معاشرے وچ اخلاقی حالت اینی خراب ہو چکی سی کہ سکے رشتے دار وی اک دوجے واسطے دشمناں توں بدتر ہوگئے سن۔ V.D Mahjan ایس صورتحال بارے لکھدے نیں:

> The Political instability in the country after the death of Aurangzeb had its effect on the social, religious and economic condition of the people. For a long time, there was Prectically no authority, no adminstration no law

and no security in vast areas of the country. Anarchy was the order of the day. The strong prevailed over the week. The indians had vey bad time in every way.(6)

معاشی سیاسی ریشہ دوانیاں تے باہر لی طاقتاں دے حملیاں پاروں بھاویں اٹھارویں صدی دے پنجاب نوں گھٹ ای سکھ دا ساہ ملیا۔ پر فیر وی تہذیبی تے ثقافتی لحاظ نال ایہہ دور بڑی نمایاں حیثیت دا مالک اے۔ ایس دور وچ مغل حکمراناں نے بے شمار عمارتاں، مسجداں، چوک تے بازار بنوائے کئی حویلیاں وی تعمیر ہوئیاں پر سکھاں دے حملیاں وچ اوہ برباد ہوگئیاں۔ علمی تے ادبی حوالے نال وی نمایاں کم ہویا ایس دور وچ پنجابی اُپر فارسی، عربی دا ڈھیر اثر وی نظر انداز آوندا اے۔ جیہدے نال لفظی بھنڈار وچ اضافہ ہویا تے ادبی زبان نوں نواں انداز ملیا۔ بلھے شاہ، وارث شاہ، علی حیدر ملتانی، ہاشم شاہ نے ادب وچ نویں روح پھونکی۔

بُہت ساریاں صنفاں دا دان پردان ہویا۔ پنجابی شاعری وچ سی حرفیاں، کافیاں، چوہٹری نامے، دوہڑے، اٹھوارے، فقرنامے، واراں، چومصرعے، باراں ماہ تے سلام لکھے گئے۔ اٹھارویں صدی وچ پنجابی ادب وچ جو کجھ لکھیا گیا اوہنے آن والے دوراُ تے بڑے انمٹ نقش چھڈے۔ خاص طور تے عصری صورتحال نوں بے باکی نال موضوع بنان دی روایت پکیری ہوئی۔ ایس دور دے پنجابی ادب نوں پڑھ کے ایہہ اندازہ لانا اوکھا نہیں رہندا کہ پنجاب وچ اوس ویلے توں لے کے جیہڑی جاگرتی رہی اے اوہنے اگے چل کے انگریزی دور وچ اپنا آپ منوایا۔ ایہہ دراصل ایہناں صوفیاں تے پنجابی باشعور لکھاریاں دیاں کوششاں دا ای نتیجہ سی۔

اٹھارویں صدی سیاسی، سماجی، پکھوں تباہی، بربادی تے وحشت و بربریت دا نمونہ نظر آندی اے۔ ایہدے وچ مسلم اقتدار دا زوال پذیر ہونا، انتشار تے عدم استحکام، مذہبی منافرتاں، حکمراناں دی رعایا پر وری ولوں غفلت، درباری ساز شاں، باہر دے دھاڑویاں دی لٹ مار، ظالمانہ طبقاتی نظام، علماء تے مشائخ دی بے حسی تے جمود پسندی، خودغرضی، بے اتفاقی تے تنگ نظری جیہیاں منفی قدراں دا غلبہ سی۔ مایوسی تے بے زاری دی فضا سی۔ وارث شاہ، بلھے شاہ، علی حیدر ملتانی، ہاشم شاہ ہوراں ایہناں حالات نوں اپنیاں اکھاں نال ویکھیا تے اپنے اپنے انداز وچ اٹھارویں صدی دے ایہناں حالات نوں اپنی شاعری وچ بیانیا۔

سماجی پسماندگی تے مذہبی و معاشی اجارہ داری دی جنی نندیا بلھے شاہ ہوراں کیتی جنہاں چوٹاں تے طنز بُلھے شاہ نے ایہناں دھڑیاں اُپر کیتے تے امتیازی سلوک خلاف آواز چکی اوہ

اوہناں داہی خاصا اے:

بُلھا شوہ ہُن کیا بتاوے جو دِسے سولڑ دا
لت بلّتی گت بگتی کوئی نہیں ہتھ پھڑ دا (7)

ویکھو کہی قیامت آئی آیا خُرد جال
کپوری ریوڑی کیونکر لڑے پتاسے نال (8)

سانویں دے کے نویں سوائی
وعدیاں دی توں باری لائی
مسلمانی ایہ کتھوں آئی
ایہ تیرے کردار
نِت پڑھائیں استغفار (9)

ملاواں دے منافقانہ رویاں پاروں وارث شاہ نے اوہناں نوں ''فاسق'' آکھیا حاکمی دے ظلم دے خلاف آواز چکّی۔ خواص طبقہ جیہڑا گھٹ وسیلے والیاں نوں کمتر تے کمین آلے فتوے دیندا سی۔ وارث شاہ اوس طبقے توں شدید نفرت دا اظہار کردا اے:

مجلس لائیکے کرن حرام ایکا، ہتھ ظالماں تیر تلوار ہوئی
صوبیدار نہ حاکم نہ شاہ کوئی، ملک رعیت ناں سب اُجاڑ ہوئی
پیا مُلک دے وچ ہے بڑا رولا، ہر کسے دے دست کٹار ہوئی
چور چودھری تے یار پاک دامن، بھوت منڈی اک دوچار ہوئی
وارث شاہ جنھاں نے آکھیا پاک کلمہ، بیڑی تنہاں دی عاقبت پار ہوئی (10)

اٹھارویں صدی دے پرآشوب دور بارے بُلھے شاہ فرماندے نیں:

درد کھلا حشر عذاب دا
برا حال ہویا پنجاب دا
سانوں ہاویہ دوزخ ساڑیا
کدی آمل یار پیاریا (11)

سید وارث شاہ نواب عبدالصمد خاں دلیر جنگ بہادر کے ابتدائی دور نظامت میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا جب جموں سے لیکر سہارنپور تک

تمام علاقہ بندہ بیراگی کے ہاتھوں تباہ ہو چکا تھا اُسکے ظالم ہاتھوں سے بڑے بڑے علمی اور روحانی مراکز برباد ہو چکے تھے اور مشرقی پنجاب کے بیشتر علمی و روحانی خانوادے جو مسلمانون کی عظیم روایات کے حامی تھے، صفحہ ہستی سے مٹ چُکے تھے۔ پنجاب کے مسلمانوں کی معاشی اور سماجی حالت بڑی حد تک خراب ہو چکی تھی اور ان کی اکثریت نان شبینہ کے لئے محتاج ہو رہی تھی۔

(11)

مغلاں زہر پیالے پیتے
بھوریاں والے راجے کیتے
سب اشراف پھرن چپ کیتے
بھلا اوہناں نوں جھاڑ پائی (12)

اٹھارویں صدی وچ اک پاسے غیر ظلماں دے پہاڑ توڑ رہے سن تے دوجے پاسے اپنیاں دے خون سفید ہو گئے سن بلھے شاہ نے ایہہ حالت ویکھی تے کرلا اٹھے:

اپنیاں وچ الفت ناہیں
کیا چاچے کیا تائے
الٹے ہور زمانے آئے

کاں لگڑاں نوں مارن لگے
چڑیاں جرے کھائے
الٹے ہور زمانے آئے(13)

اٹھارویں صدی وچ کوئی اک مستحکم حکومت نہ ہون دی وجہ توں ہر کوئی لگا داء لا رہیا سی۔ طاقتور کمزوراں تے ظلم کر دے سن۔ بلھے شاہ ہوریں اک ہور تھاں فرماندے نیں:

جدوں آپو اپنی پے گئی
دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی
منہ بارھویں صدی پساریا
سانوں آمل یار پیاریا(14)

ڈھوم، ڈھاڈی تے نچلے طبقے دے خوشامدی لوک طاقتور بن بیٹھے سن تے حق داراں کولوں اوہناں دا حق کھوہن لگ پئے سن۔ وارث شاہ وی ایسے عہد دے عینی شاہد نیں جنہاں ''ہیر''

وچ اپنے دور دی پوری عمرانی تاریخ نوں بیان کردتا اے۔ آکھدے نیں:

ع ساک ماڑیاں دے کھوہ لین ڈاہڈے ان بیج دے اوہ نہ لولدے نی

اوس دور وچ لوک اپنے معاشی حالات توں تنگ آکے فقیراں دا ویس اختیار کر کے لوکائی نوں وی لٹ رہے سن۔ ایس گل دا اندازہ وارث شاہ دی ''ہیر'' دے ایہناں شعراں توں لایا جاسکدا اے کہ ہتھ پیر ہلائے بغیر چوکھا کھان نوں وی ملے گا تے فقیراں وچ وی ناں ہووے گا:

منگ کھاون کم نہ کاج کرنا نہ کجھ چارناں تے نہیں چووناں جے
ذرا کن پڑا ئیکے سواہ ملنی گوروسارے ہی جگ دا ہووناں جے
نہ دیہاڑی نہ کسب روزگار کرنا بادشاہ پھر مفت دا ہووناں جے
ویکھو ایس زمانے دے پیر یارو کردے مکر سب گوروگھنٹال دے نے
خوشیاں نال فریب دا پہن جامہ گھٹن بالکے وچ بھونچال دے نے[17]

وارث شاہ اوس دور وچ ہون والیاں نا اتفاقیاں توں وی پردہ چکدے نیں:

ع گن ماڑیاں دے سبھے ریہن وچ ماڑے ماڑیاں تے دکھ پھولدے نی[18]

اٹھارویں صدی دے سماج وچ بے ایمانی ، رشوت تے لٹ مار ورگیاں اخلاقی برائیاں عام سن۔ بلھے شاہ اوس دور دی ایہناں اخلاقی برائیاں بارے فرماندے نیں:

ع بلھیا قاضی راضی رشوتے ملاں راضی موت

انصاف نوں زر دی تکڑی وچ تولیا جاندا سی۔ عدالتی نظام تے پریہہ پنچائت دی حالت وارث شاہ انج بیان کردے نیں:

حضرت قاضی تے پینچ سدا سارے بھائیاں زمین نوں کچھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیٹے نوں آیا اے[19]

اوس دور وچ ہر بندے واسطے ترقی کرن لئی امکان موجود نہیں سن۔ امیر امیر تے غریب غریب تر ہوندے جارہے سن۔ غریب لوک ایہدے باوجود احتجاج نہیں کردے سن۔ حاکماں دیاں آپسی لڑائیاں پاروں لوک سہمے ہوئے سن۔ ڈر پاروں کسے نوں بولن دی جرات نہیں سی ہوندی۔ بُلھے شاہ آکھدے نیں:

ے بلھا قصر قصور ہے
اوتھے مونہوں نہ سکن بول
اوتھے سچے گردن ماریئے

اوتھے جھوٹے کرن کلول[20]

امیر لوک طبقاتی اونچ نیچ دی وجہ توں ہر طرح آزاد سن تے غریب غربت دا جرم لے کے ہر طرح دی ذلت برداشت کردے سن۔ اوس دور وچ جھوٹ، مکر تے فریب ورگیاں برائیاں لوکاں وچ جڑ پکڑ رہیاں سن۔ حق سچ دی گل سنن واسطے کوئی تیار نہیں ہوندا سی۔ سگوں ہر بندہ جھوٹھاں تے فریباں اتے پادیندا سی۔ وارث شاہ آکھدے نیں:

ع جاہل فاسق ہن جگ نوں مت دیندے دانشمند دی مت خوار ہوئی

ع حق سچ دی گل نہ کرے کوئی جھوٹھ بولنا رسم سنسار ہوئی[21]

بُلھے شاہ ہوریں ایسے حوالے نال فرماندے نیں:

جھوٹھ آکھاں تے کجھ بچ دا اے

سچ آکھاں بھانبڑ مچ دا اے [22]

وارث شاہ ہوریں اوس دور دے جھوٹھے پیراں تے عالماں دی بے عملی نوں انج بیان کردے نیں:

داڑھی شیخ دی عمل شیطان والے کیہا رانیوں جاندیاں راہیاں نوں

اگے گڈھ قرآن تے بہیں منبر کہیا اڈیو مکر دیاں پھاہیاں نوں

وارث شاہ وچ حجریاں فعل کردے ملاں جوترے لاوندے واہیاں نوں[23]

جدوں حاکم تے عالم جھوٹھے، دغاباز، فریبی تے مطلب پرست ہوجان فیر اگوں عوام وچ اپنے آپ ایہہ برائیاں آجاندیاں نیں۔ اوہ سچ نوں برداشت نہیں کردے تے نہ ای کوئی سچ کول رہندا اے۔ بلھے شاہ ہوریں آکھدے نیں:

سچ سن کے لوک نہ سہندے نی

سچ آکھیے تاں گل پیندے نی

پھر سچے پاس نہ بہندے نی

سچ مٹھا عاشق پیارے نوں

چپ کر کے کریں گزارے نوں[24]

علی حیدر ملتانی ہوراں جدوں اپنی شعور دی اکھ کھولی تے پنڈ ووسیب دی لوکائی نوں انھیاں ،عقیدیاں تے وہماں وچ رُجھیا ہویا پایا۔ تے ملّاں تے قاضی نوں ظاہر پرستی تے ہوس پرستی وچ پُر چیا تے ہیر رانجھے دی رمز والے نہ صرف اپنی داخلی کیفیت تے حالت بیانی سگوں

وسیب دی حالت وی سمجھائی:

کھیڑے نوں پُر کھیڑے نہ کر چھوڑ دے قاضی
بکھڑے وتے عشق تھوں جمیا شرع قاضی
کھاوے نہیں انیڑے ولے درشن تیرے نے
درس بُھلائے مُلّاں مفتیاں قاضیاں نوں مُلّاں قاضی
ہو ہو راضی ، ان بن جوڑ سناوندے نی علی حیدر
ملاں مسئلے کر کر میڈا من پرچاوندے نی(25)

علی حیدر ہوراں اپنے تاریخی تے سماجی پچھوکڑ وچوں اپنے شعور تے فکر والی آگہی پائی قتل و غارت ،ظلم و بربریت جس نے اوس ویلے دی مرکزی حکومت نوں اُکا برائے نام کردتا سی۔ اوس صورت نوں ویکھ کے اوہ زاریاں کردے نیں:

زیر زبر کر شہر لُٹیدے درد منداں نال وعدہ اے
حیدر آکھے مہر پچھوے، واسطہ نام خدا دا اے(26)

نادر شاہ دے ظلم تے جبر دے خلاف آواز چُکدیاں آکھدے نیں:

ایہ ایرانی نادر ظالم کوہندے مول نہ سنگدے نی
دل دی دلّی لُٹ لیونیں حیدر ہور کیہ ساتھوں منگدے نی(27)

حاکماں دی عیاشی تے بے حسی اتے دھاڑوریاں دی قتل و غارت گری دے گرم بازار تے بے قصور لوکائی بارے نوحہ کردیاں لکھدے نیں:

بھی زہر نہیں جو کھا مرن ، کجھ شرم نہیں ہندوستانیاں نوں
کیا حیا انہاں راجیاں نوں کُجھ لج نہیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر دیون خزانے فارسیاں خراسانیاں نوں
وچ چھونیاں دے نک بُڈ وجے ، لہو نہ ودھیاپانیاں نوں(28)

ہاشم شاہ اوس دور دی سیاسی حالت دا نقشہ انج کھچیا اے:

کہہ سن حال حقیقت ہاشم ہن دیاں بادشاہاں دی
ظلموں کوک گئی اسمانیں دکھایا زور دلاں دی
آدمیاں دی صورت دسدے راکھش آدم خورے
ظالم ، چور، پلیت، زناہی خوف خدائیوں کورے(29)

بیرونی حملہ آوراں دے نال نال حکمراناں دا ظلم وی حدوں ودھ سی۔ اک پاسے دھاڑوی تے دوجے پاسے حاکم۔ ایہناں دوواں نے رل کے لوکائی دا سکھ چین کھوہ لیا سی۔ تے محنت کشاں دی کوئی عزت نہیں سی کردا۔ بقول خواجہ فرد فقیر:

ح: حاکم ہوکے بہن گا لیچے بہتا ظلم کماندے
محنتاں نوں کی آکھن خون اوہناں دا کھاندے[30]

گل ایہہ وے کہ دنیا دی کسے وی زبان دا ادب ہووے، اوہ خلا وچ تخلیق نہیں ہوندا۔ اوہدے وچ اپنے ماحول دے سیاسی، اخلاقی، معاشی تے تہذیبی اثرات اپنے آپ آجاندے نیں۔ ایہہ اثرات سدھے سادے انداز نال وی واضح ہوندے نیں تے کدے رمزاں تے کنایاں دے ذریعے پڑھن والیاں تیکر اپڑدے نیں۔ پنجابی ادب نوں وی ایہہ فخر حاصل اے کہ ایہہ وی مڈھ توں ای داخلی تے بیرونی حقیقتاں دا ترجمان رہیا اے۔ خاص طور تے وڈے صوفی شاعر جیہناں بارے بظاہر انج لگدا اے کہ اوہ دنیا وی بکھیڑیاں توں وکھ ہو کے ایہناں جھونپڑیاں وچ اللہ اللہ کردے رہندے سن۔ اوہناں اتے غور کریے تے اندر دی صورتحال مختلف جاپدی اے۔ اٹھارویں صدی دے اہم صوفی شاعراں وارث شاہ، بلھے شاہ، علی حیدر ملتانی تے ہاشم شاہ ہوراں دی شاعری وچ بالواسطہ تے بلاواسطہ اجیہے اشارے موجود نیں جیہدے توں ایہہ پتہ لگدا اے کہ ایہہ صوفی درویش اپنے ویلے دے حالات بارے بہت ڈونگھا مشاہدہ رکھدے سن۔ ایس مشاہدے راہیں ہی اوہناں لوکائی نوں جگایا تے اوہ جاگرتی دتی جیہڑی صدیاں توں اوہناں لئی دیوے دے چانن وانگ اے تے صدیاں تیکر لو دیندی رہوے گی۔

حوالے:

-1 ول ڈیورانٹ: ہندوستان؛ ترجمہ! طیب رشید، تخلیقات، لاہور، 2000 ص602

-2 ایشوری پرشاد: نیوہسٹری آف انڈیا؛ انڈین پریس، الہٰ آباد، 1936ء ص 833

3- A.A Rizwi: History of Sufism in India; Dehli 1978 Pg, 335

-4 ڈاکٹر تاراچند، ڈاکٹر: تمدن ہند پر اسلامی اثرات؛ ترجمہ، محمد مسعود احمد، مجلس ترقی ادب، لاہور، 1964 ص 223

-5 ول ڈیورانٹ: ہندوستان؛ ص245

6- V.D. Mahjan. Mughal Rule in India. Society and Culture in the Eighteenh Century.Chapter XV ،P327

-7 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1999، ص، 121

-8 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ ص، 130

-9 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ ص، 130

-10 عبدالعزیز: ہیر وارث شاہ؛ عزیز بک ڈپو، لاہور، 1995ء، ص 139

-11 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ ص، 118

-12 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ ص، 93

-13 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ ص150

-14 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ ص 207

-15 عبدالعزیز: ہیر وارث شاہ؛ ص 73

-16 محمد اسلم پروفیسر: سید وارث شاہ کے عہد میں پنجاب کی سیاسی حالت؛ Journal of the Punjab University Lahor, ص 68

-17 عبدالعزیز: ہیر وارث شاہ؛ ص، 73

-18 عبدالعزیز: ہیر وارث شاہ؛ ص 142

-19 عبدالعزیز: ہیر وارث شاہ؛ ص، 186

-20 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ ص 118

-21 عبدالعزیز: ہیر وارث شاہ؛ ص 201

-22 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ص 105

-23 عبدالعزیز: ہیر وارث شاہ؛ص 201

-24 آصف خاں، محمد: آکھیا بلھے شاہ نے؛ص 131

-25 کلیات علی حیدر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ص123

-26 کلیات علی حیدر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ص68

-27 کلیات علی حیدر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ص110

-28 کلیات علی حیدر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ص133

-29 کلیات علی حیدر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ص117

-30 خواجہ فرد فقیر، دریائے معرفت، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور، ص 9

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 69-76

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

حضرت سلطان باہو تے شیخ سعدی شیرازی دے فلسفۂ عشق وِچ فکری مماثلت

ڈاکٹر محمد اقبال ثاقب
استاد شعبۂ فارسی، جی سی یونیورسٹی لاہور
ڈاکٹر محمد اقبال شاہد
پروفیسر شعبۂ فارسی، جی سی یونیورسٹی لاہور

Hazrat Sultan Bahu Ty Sheikh Saadi Seirazi Dy Falsfa-e-Ishq Vich Fikri Mamaslat

Abstract

Among the topics of poetry and prose,"Ishq" (immortal love) is considered as an important topic.All poets and writers have adorned thier writings with different aspects of "Ishq".Some poets wrote about Divine love and some about worldy love. Some analyzed and compared Ishq and wisdom and determined the place of both. Likewise, some poets and writers described lover's misery and patience and lovers' liking for annihilation. In this article similarities of

thoughts of Hazrat Sultan Baho (RH) and those of Saadi Shirazi, regarding various facets of "Ishq" have been discussed.

کسے وی ہنرمند اتے فنکار دے فن پارے وِچ جس چیز دی مہک حدوں ودھ کے اتے گُوڑھی ہوندی اے، اُس نُوں عشق آکھدے نیں۔عشق دے بارے وچ بہت سارے لکھاریاں اتے شاعراں نے اپنیاں کتاباں وچ اپنے خیالات دا اظہار کیتا اے۔ایس مقالے وچ دو بزرگ شاعراں دے فلسفۂ عشق وچ فکری مماثلت نوں موضوع بنایا گیا اے۔ایناں وچوں اِک دا تعلق ساڈی ایس دھرتی (موجودہ پاکستان) نال اے۔ایناں داناں حضرت سلطان باہو اے جیہڑے قلعہ شورکوٹ وچ 31-1627ء دے درمیان پیدا ہوئے۔ایہہ پنجابی اتے فارسی دے بڑے مشہور صوفی شاعر اتے لکھاری نیں۔ایناں دا وصال 1690ء وچ ہویا۔

دوجے بزرگ شاعر اتے لکھاری دا ناں مشرف الدین مصلح بن عبداللہ سعدی اے جینہاں ایران دے شہر شیراز وچ اکھ کھولی اتے 690 توں 695ھ دے دوران فوت ہوئے۔ ایناں دی درست تاریخ ولادت معلوم نہیں۔(2)

ایس مقالے وچ عشق حقیقی، عشق مجازی، عقل وعشق، عاشق دی فنا پسندی اتے زبان بندی دے موضوعات اُتے حضرت سلطان باہو اتے شیخ سعدی شیرازی دے خیالات تے بحث کیتی گئی اے۔

عشق حقیقی:

مناسب معلوم ہوندا اے کہ سب توں پہلاں ایہہ ویکھیا جائے کہ ایناں دونواں بزرگ شاعراں نے عشقِ حقیقی دے بارے وچ کس طرح دے خیالات دا اظہار کیتا اے۔حضرت سلطان باہو فرماندے نے، اے بندیا سوہنا اللہ تینوں مل سکدا اے پر شرط ایہہ ہے کہ تینوں اپنی جان دی بازی لاونی پئے گی اتے عشقِ خدا وچ مست ہو کے ہُوہُو پکارنا پئے گا۔ باہُو، اللہ دے ناں دے تصور نوں اپنے ساہ دے نال پابند کر،تاں جے جدوں ذات دے نال ذات مل جائے تے پھر ''باہُو'' نام سداویں ابیات:

یار یگانہ مِلسی تینوں ، سِر دی بازی لائیں ہُو

عشق اللہ وچ ہو مستانہ ہُو ہُو سدا الائیں ہُو
نال تصّور اسم اللہ دے دم نوں قید لگائیں ہُو
ذاتے نال جاں ذاتی رلیا، باہُو نام سدائیں ہُو (3)

شیخ سعدی نے وی عشق حقیقی دے بارے انج دے ای خیالات دا اظہار کیتا اے، فرماندے نے، محبوب حقیقی دے عشق وِچ عاشق نُوں اپنی جان تُوں گزرنا پیندا اے، اتے اپنے حبیب دے ذکر وچ ایس دنیا تُوں ہتھ دھونے پیندے نیں۔

بہ سودای جانان ز جان مشتغِل
بہ ذکرِ حبیب از جھان مشتغِل (4)

فیر اِک ہور شعر وچ سعدی جان دی بازی دا ذکر کجھ ایس طرح کردے نیں۔ شعر:

عاشقان کُشتگانِ معشوقند
بر نیاید ز کُشتگان آواز (5)

یعنی عاشق معشوق دے مارے ہوئے نیں۔ مریاں ہویاں دی آواز نئیں نکلدی۔ اِک ہور تھاں تے سلطان باہو کہندے نے، وحدت دے سمندر وِچ جدوں عاشق تاریاں لیندے نے، تے اوہ مار مار ٹُبیاں اُس دے وِچوں موتی کڈھدے نیں۔ شعر:

وحدت دا دریا الٰہی ، عاشق لیندے تاری ہُو
مارن ٹُبیاں کڈن موتی آپو آپنی واری ہُو (6)

ایس طرح دا مضمون سعدی کجھ انج بیان کردیتے۔ شعر:

خوشا! وقتِ شوریدگانِ غمش
اگر زخم بینند وگر مرہمش (7)

یعنی آفرین اوہناں اوہناں خوش نصیباں دی زندگی تے جیہڑے عشقِ خدا وچ مبتلا نیں تے اوہناں واسطے زخم تے مرہم دونویں برابر نیں۔

عشق مجازی:

حضرت سلطان باہو نے عشقِ مجازی نُوں تِلکن بازی اتے ایس دے وچ پھسن والے

نوں روزِ حساب ناکامی دی وعید سنائی اے۔ لکھدے نیں: شعر:

عشق مجازی، تلکن بازی، پَیر اولّے دھردے ھُو
اوہ شرمندے ہوسن باھوؒ اندر روز حشر دے ھُو (8)

سعدی ہوراں وی عشقِ مجازی نُوں انسان دے صبر و آرام دا دشمن اتے فتنہ فساد قرار دتّا اے۔ کہندے نیں، اگر تُوں اپنے ورگے مٹی دے انسان نال یعنی مجازی چیز نال عشق کریں گا تے ترے دِل دا صبر و آرام غارت ہو جائے گا۔ اتے تیرے اندر اجیہے مجازی عشق دا جاگنا ترے واسطے کسے فتنے توں گھٹ نئیں۔ اتے مجازی عشق دے خواب دی حقیقت سوائے خیالاں وچ گھرن دے ہور کُجھ نئیں۔ اشعار:

تُرا عشق ہمچون خودی ز آب وگل
رباید ہمی صبر و آرامِ دل
بہ بیداریش فتنہ بر خد و خال
بہ خواب اندرش پای بندِ خیال(9)

عقل و عشق:

عشق اتے عقل دی بحث بڑی پُرانی تے دلچسپ اے۔ بہت سارے شاعراں نے ایس بحث نُوں اپنے کلام دا حصہ بنایا اے۔ حضرت سلطان باھو ہوراں وی ایس بحث وچ اپنا حصہ پایا اے۔ فرماندے نے، عقل اتے عشق دے درمیان کئی کوہاں دا فاصلہ اے۔ جیہڑے عشق نُوں چھڈ کے عقل ول ٹُر جاندے نے اوہناں واسطے دوہاں جہاناں وچ ناکامی اے۔ شعر:

عشق عقل وچ منزل بھاری، سیئاں کوہاں دے پاڑے ھُو
جیہناں عشق خرید نہ کیتا، دوہیں جہانیں مارے ھُو(10)

شیخ سعدی وی عقل و عشق دی بحث وچ حصہ لیندیاں ہویاں فرماندے نیں۔ اشعار:

مرد را راہ بہ حق عقل نماید یا عشق
این در بستہ تو بگشای کہ بابی ست عظیم
عقل را فوق تر از عشق توان گفت؟ بگو

چون ترا روز و شب این هر دو حریفند و ندیم[11]

یعنی کسے نے مینوں پُچھیا کہ حق ول رستہ عقل وکھاندی اے یا عشق؟ جواب وچ سعدی نے پچھن والے نوں کیہا۔ کہ توں ذرا دَس کہ عقل نُوں عشق توں اگے آکھیا جاسکدا اے کیوں جے ایہہ دونویں دِن تے رات دی طرح اِک دوسرے دے حریف وی نیں اتے ساتھی وی یعنی ایہہ دونوں نال نال وی نے مگر اِک دوجے نُوں مل نئیں سکدے۔ گویا ایہہ دونوں بزرگ عشق نُوں عقل تے ترجیح دیندے نیں۔

عاشق دی سوز اتے فناپسندی:

حضرت سلطان باہو عشق دے وچ سوز اتے فنا دے قائل نیں۔لکھدے نیں، اشعار:

عشق دی بھاہ' ہڈاں دا بالن' عاشق بیٹھ سکیندے ہُو
گھت کے جان جگر وچ آرا' ویکھ کباب تلیندے ہُو[12]

یعنی عشق اِک آگ اے، اتے ہڈیاں ایس دا بالن نئیں، عاشق ایس اگ نوں سیکدے پیے نیں۔اتے اپنی جان اتے جگرنوں چیر کے اتے قیمہ کرکے، کباب تلدے پے نیں:

عشق جیہناں دے ہڈیں رچیا، رہندے چُپ چپاتے ہُو
لُوں لُوں دے وِچ لکھ زباناں، پھردے گُنگے باتے ہُو[13]

عشق جیہناں دی ہڈیاں وچ رچ گیا اے، اونہاں نے اپنے ہونٹ تے چپ دا روزہ رکھ لیا اے، اتے لُوں لُوں وچ لکھاں زباناں دے باوجود گنگے ہو کے پھردے نیں۔

شیخ سعدی نے وی عاشق دے سوز تے فناپسندی نُوں اِک پروانے دی دلچسپ تمثیل دی شکل وچ اِس طرح بیان کیتا اے کہ کسے نے پروانے نُوں آکھیا کہ تُوں عشق کسے اپنے ورگے نال لا یعنی تُوں اِک ماڑکو جیہا کیڑا ایں اتے شمع ساڑ کے سواہ کرن والی۔

پروانہ جواب وِچ بولیا کہ اگر میں اپنے معشوق واسطے سڑ کے سواہ ہو جانواں تے اہدے وچ کوئی عجیب گل نئیں۔ میرے دِل وچ حضرت ابراہیمؑ ورگی اگ اے' اتے ایہہ اگ دے بھانبھڑ میرے واسطے پھُلاں طرح نیں۔موت وی تے مینوں اِک دِن مار ای دینااے، تے کیا ایہہ چنگا نئیں کہ میں اپنے معشوق ہتھوں مر جانواں، اشعار:

کسی گفت پروانہ را کای حقیر

برو دوستی در خورِ خویش گیر
نگہ کن کہ پروانۂ سوز ناک
چہ گفت، ای عجب گر بسوزم چہ باک
مرا چُون خلیلؑ آتشی در دِل است
کہ پنداری این شعلہ بر من گُل است
اجل ناگھی در کمینم کُشد
ہمان بہ کہ آن نازنینم کُشد(14)

زبان بندی تے صبر دی تلقین:

حضرت سلطان باہو نیاپنے کلام وچ جگہ جگہ عشق دی وادی نُوں پتھریلی کنڈیاری قرار دیندیاں ہویاں عاشق نُوں زبان بندی تے صبر دی تلقین کیتی اے، اشعار:

گِلہ ، اُلاہما ، بھَنڈی ، خواری ، یار دے پاروں سہیے ہُو
قادر دے ہتھ ڈور اساڈی، جیوں رکھّے تیوں رہیے ہُو(15)

عاشق ہوویں تے عشق کماویں ، دِل رکھ وانگ پہاڑاں ہُو
لکھ لکھ بدی ، ہزار اُلاہے ، جانیں باغ بہاراں ہُو(16)

پُٹ پُٹ اِٹّاں وٹّے مارن ، دردمنداں دے کھوری ہُو
راز ماہی دا جانن عاشق باہو ، کی جانن لوک اَتھوری ہُو(17)

شیخ سعدی نے وی عشق دے میدان دیاں سختیاں دا بڑا کُھل کے ذکر کیتا اے تے فرماندے نیں، عاشق ہمیشہ دُکھاں دی شراب پیندے نیں اتے اگر اوہ سختی ویکھن تے اپنے بُلھاں نُوں سیوں لیندے نیں، شعر:

دما دم شرابِ الم در کشند
وگر تلخ بینند دَم در کشند(18)

فیر آکھدے نیں، عاشق اپنے محبوب دی یاد وِچ جیہڑا صبر کر دے نیں تے اوہ اوہناں لئی کوڑا ہون دی تھاں کھنڈ وانگوں مِٹھا ہوندا اے، شعر:

نہ تلخ است صبری کہ بر یادِ اوست
کہ تلخی شکر باشد از دستِ دوست(19)

ایہناں مثالاں توں ایہہ چیز بڑی وضاحت نال ثابت ہوندی اے کہ حضرت سلطان باہو اتے شیخ سعدی دے فلسفہ عشق وچ بڑی گُوڑھی مماثلت موجود اے۔ کیوں جے سیانے آکھدے نے ''پئی عظیم انسان اِکو جیہا سوچدے نیں''، "Great people think alike"۔

O

حوالے:

1- سلطان باہو: شرح ابیاتِ سلطان باہو؛ از سیّد احمد سعید ہمدانی، زاویہ پبلشرز لاہور 2013ء ص1
2- پرویز اتا بکی: برگزیدہ وشرح آثار سعدی؛ نشر و پژوھش فرزان، تہران 1373 خورشیدی
3- سلطان باہو: شرح ابیاتِ سلطان باہو؛ ص 461
4- سعدی: کلیات؛ موسسۂ انتشارات امیر کبیر تہران 1325 خورشیدی، ص290
5- ایضاً ص29
6- سلطان باہو: شرح ابیاتِ سلطان باہو؛ ص 441
7- سعدی: کلیات؛ ص279
8- حضرت سلطان باہُو: چنبے دی بوٹی؛ مرتب و مترجم پروفیسر محمد یونس حسرت، بُک ہوم لاہور، 2005ء ص 461
9- سعدی: کلیات؛ ص279
10- باہُو: ابیات باہُو؛ مرتب ڈاکٹر محمد اسلم رانا، عزیز پبلشرز لاہور، 1988ء ص24
11- سعدی: کلیات؛ ص888

12- سلطان باہو: شرح ابیاتِ سلطان باہو؛ص 314

13- سلطان باہو: شرح ابیاتِ سلطان باہو؛ص 302

14- سعدی: کلیات؛ص 294

15- حضرت باہُو : پنجابی صوفی شاعراں دا عارفانہ کلام؛ مرتب الیاس عادل، الفیصل ناشران و تاجران کتب لاہور، 1992ء ص 13

16- سلطان باہو: شرح ابیاتِ سلطان باہو؛ص 294

17- حضرت باہُو : پنجابی صوفی شاعراں دا عارفانہ کلام؛ص 16

18- سعدی: کلیات؛ص 279

19- ایضاً ص 279

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 77-92

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

باراں ماہ سیرت: اک نویکلا انداز

ڈاکٹر محمد سرفراز خالد
اسسٹنٹ پروفیسر
شعبہ عربی و علوم اسلامیہ، جی سی یونیورسٹی لاہور

Abstract

Hafeez Taib was a famous Punjabi poet. He has written both in Urdu and Punjabi. He served as Professor of Punjabi, University of the Punjab, Lahore. His special interest is the eulogy of the Holy Prophet (S.A.W). He has elaborated the events of the life of the Holy Prophet (S.A.W) quite skillfully with reference to the twelve months of the lunar year. In this article his work "Twelve Months on Sirah" has been analyzed with reference to the basic sources of Islam.

حفیظ تائب ہوراں دا شمار اوہناں خوش قسمت لوکاں وچ ہندا اے جیہناں نے اپنی زندگی اُچے تے سچے نبی ﷺ دیاں نعتاں لکھن تے پڑھن وچ لنگاہ دتی۔ ربُّ العالمین دا اُوس بندے تے بڑا احسان اے جس نوں ایہہ توفیق عطا کیتی کہ اوہ کل نبیاں دے سردار، محبوب کردگار دیاں نعتاں لکھے تے پڑھے۔ ڈاکٹر شہباز ملک دے آکھن مطابق:

''نبی آخر الزماں، فخر دو جہاں حضرت محمد مصطفٰے صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات

پاک اللہ تبارک وتعالیٰ دی ذات اقدس دے بعد اک مسلمان دے ایمان دا حصہ اے۔ کلمہ طیبہ وچ جتھے اک مسلمان اللہ تعالیٰ دی توحید دا اقرار کردا اے اوتھے رسولِ برحق صلی اللہ علیہ وسلم دی رسالت نوں وی مندا اے۔ دوجے لفظاں وچ رب دی حمد دے نال رسول پاکﷺ دی تعریف وی کردا اے۔ ایہہ تعریف تے ایہہ وڈیائی نعت اکھواندی اے۔"[1]

کائنات دا رب نہ صرف اپنے فرشتیاں نوں اپنے نال رلا کے نبی پاکﷺ تے درود پڑھدا اے، نالے موماں نوں وی حکم دیندا اے کہ اوہ وی اُچے تے سچے نبیﷺ تے درود تے سلام پڑھیا کرن:

إِنَّ اللَّـهَ وَمَلَائِكَتَـهُ يُصَـلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَـا الَّذِيْنَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْـهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيْماً [2]

(بے شک اللہ تعالیٰ تے اوہدے فرشتے نبی کریمﷺ اُتے درود پڑھدے نیں۔ اے ایمان والیو! تسی وی اُنہاں تے درود تے سلام پڑھیا کرو)

ربّ دے ایس حکم دی تعمیل کردیاں رسول اللہﷺ دے عزیز رشتے داراں دے نال نال اوہناں دیاں سنگی بیلیاں نے وی اوہناں دی شان وچ نعتیہ شعر آکھن دی سعادت حاصل کیتی۔ پر جو شان حسّان بن ثابتؓ، کعب بن زبیرؓ تے عبداللہ بن رواحہؓ ہوراں دے حصے وچ آئی اوہ کسے ہور دا مقدر نہیں بن سکی۔

دُنیا دیاں ساریاں زباناں وانگوں پنجابی زبان وچ وی ہزاراں شاعراں نے اپنے آقا تے مولیٰ نال محبت دا اظہار کردیاں ہوئے نعتاں لکھیاں نیں۔ پر جو مقام و مرتبہ حفیظ تائب نوں حاصل ہویا، کسے ہور نوں نہیں مل سکیا۔ پنجابی نعتیہ شاعری وچ اوہ سرکڈویں نظر آوندے نیں، تے ادبی حلقیاں وچ ''مجدّدِ نعت'' دے لقب نال پچھانے جاندے نیں۔ ڈاکٹر محمد اسلم رانا اوہناں دی عظمت دا اعتراف انج کردے نیں:

''حفیظ تائب دی پچھان، اوہدا وجود تے تشخص نعت دے حوالے نال ساڈے اردو تے پنجابی ادب دی پچھان دا درجہ حاصل کرگیا اے۔ حیات تے کاروبار حیات دے سارے سلسلیاں وچ اوہدی حیاتی دا اک اک پکھ تے اک اک پل نبی اکرمﷺ دی مبارک تے اعلیٰ ارفع ذات نال

سمندراں نالوں ڈونگھی، اسماناں نالوں اُچی تے بے انداز زمیناں نالوں
بوہتی کھلا رویں عقیدت دی علامت دا درجہ اختیار کر گیا اے۔''(3)

حفیظ تائب ہوراں اک مذہبی گھرانے وچ اکھ کھولی، اوہناں دے والد سکول ماسٹر ہون دے نال نال پنڈ دی مسجد وچ جمعہ وی پڑھاندے سن۔ حفیظ تائب نوں جمعے دی نماز توں پہلاں نعت پڑھن دا موقع مل جاندا، تے اگے چل کے اوہناں نے آپ وی نعت لکھنی شروع کر دتی۔ اردو تے پنجابی زبان دیاں نعتاں دے کئی مجموعے اوہناں دی حیاتی دا سرمایہ نیں۔ اشفاق احمد اوہناں نوں خراجِ عقیدت پیش کر دیا لکھدے نیں:

''اک سچے تے اُچے شاعر دی پرکھ ایہہ اے کہ اوہدے موضوع نے وی اوہنوں اُسے طرح قبول کرلیا ہووے جیویں اوہنے اپنے موضوع نوں دل نال لایا ہوندا اے۔ حفیظ تائب اوہناں خوش قسمت شاعراں وچوں اے، جیہڑے ایس قول تے پورے اُتر دے نیں۔''(4)

حفیظ تائب عشقِ رسول دی اُچی منزل اُتے بیٹھے نیں۔ اوہناں دے کلام وچ ایس عشق دا ایہڈا گُھوڑا رنگ نظر آوندا اے جیہدی مثال پنجابی شاعری وچ گھٹ ای نظر آوندی اے۔ بشیر مُنذر اوہناں دی عظمت دا اعتراف انج کر دے نیں:

''اوہ غزلاں تے نظماں لکھدا لکھدا ایویں اپنی خوبصورت نعت نہیں لکھن لگ پیا۔ ایہدے پچھے وریاں دا دینی علوم دا مطالعہ اے۔''سِک متراں دے'' وچ ایس مطالعہ دی جھلک صاف نظر آوندی اے۔ کدھرے قرآن بول رہیا اے، کدھرے حدیث گلاں کر رہی اے، تے کدھرے سیرت پاک دے واقعات اکھاں اگے گھمن لگ پیندے نیں۔ ہر نعت جذبے تے احساس وچ ڈبی ہوئی اے۔''(5)

من موہنے نبیؐ نوں ربّ نے ایسی سیرت عطا کیتی کہ اعلانِ نبوت توں پہلاں وی کسے نوں انگلی چک کے گل کرن دا موقع نہ ملیا۔ اعلان توں بعد دی سیرت دی تے شان بہت اعلیٰ اے سوہنا رب ایس دی گواہی انج دیندا اے:

لَقَدۡ كَانَ لَكُمۡ فِیۡ رَسُوۡلِ اللّٰهِ اُسۡوَةٌ حَسَنَةٌ (6)

(بے شک تُہاڈے لیئی اللہ دے رسول (دی زندگی) وچ بہترین نمونہ)

اوہناں دا پنجابی مجموعہ نعت ''سِک متراں دی'' وچ بہت ساریاں نعتاں لکھن توں بعد ''باراں ماہ سیرت'' دے عنوان نال منظوم انداز وچ سوہنے نبی دی سیرت پیش کیتی اے۔ ہر اسلامی مہینے وچ پیش آون والے اہم واقعات تے روشنی پاوندے نیں۔ نظم دی پہلی لائن وچ مہینے دا ناں تے آخری لائن ''لکھ سلام نبیؐ سرور تے'' لکھ کے اپنی گل مُکا دیندے نیں۔ سجاد حیدر ہوری حفیظ تائب دے ایس نویکلے انداز بارے لکھدے نیں:

''حفیظ تائب اپنے سوہنے ہادیؐ اگے عرض گذارن دا اک نواں ڈھنگ اختیار کیتا اے۔ اوہناں ایس نویں ایڈیشن وچ بارہ ماہ وی شامل کیتے نیں، جیہناں وچ اسلامی سال دے ہر قمری مہینے دا بیان ایس طرح ہویا اے جے اوہدے وچ سیرت پاک دا اوس مہینے ہوون والا واقعہ نظم کردتا اے۔''(7)

اسلامی سال دا پہلا مہینہ محرم اے۔ ایہہ سارے مہینے نبی کریمﷺ دے اعلان نبوت توں پہلاں وی عرب وچ ایسے طرح مشہور سن، تے نبی کریمﷺ نے اوہناں نوں اپنالیا۔ حفیظ تائب محرم دے مہینے نوں رسول اللہﷺ دی ہجرت دی یاد کردیاں لکھدے نیں:

چڑھیا چن محرّم والا
اکھیاں اگےّ نقشہ پھریا، مکیوں حضرتؐ دی ہجرت دا(8)

جس دن پیارے آقاؐ مکےّ توں ہجرت کرکے مدینے ول ٹُرے سن، اوہدے بارے سیرت دیاں کتاباں وچ لکھیا اے کہ ایہہ واقعہ 27 صفر 13 نبوی بروز جمعرات بمطابق 12۔ستمبر 621 عیسوی نوں ہویا۔(9) حضرت عمر فاروقؓ دے دور خلافت وچ جدوں اسلامی سال دی شروعات ہوئی تے ہجرتِ نبیﷺ نوں اہم واقعہ سمجھدیاں ہوئے اسلامی سال دا آغاز ہجرتِ نبویؐ توں کیتا گیا۔(10)

انج جاپدا اے حفیظ تائب ہوراں دی نظراں اگے اوہو ویلا گھم رہیا ہووے گا جیہڑا اوہدا ذکر اوہ اپنی نظم وچ کردے نیں۔ مدینے دا پرانا ناں یثرت سی۔ نبی کریمﷺ دے تشریف لیاون نال اوہدا ناں ''مدینة النبی''(نبی دا شہر) پے گیا، تے بعد وچ صرف مدینہ ای رہ گیا۔ مدینہ پہنچ کے پیارے نبیﷺ نے مہاجراں تے مقامی مسلماناں نوں اک دوجے دا بھرا بنا دتا۔ مدینے وچ وسن والے مختلف مذہب دیاں لوکاں نال اکٹھے رل مل رہن دا معاہدہ وی کیتا جنہوں ''میثاق مدینہ'' دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ حفیظ تائب مدینہ منورہ نوں اسلامی ریاست دا مُڈھ سمجھ کے نویں

بنن والے شہراں دا خواب ویکھدے ہوئے لکھدے نیں:

شہر جیہناں دیاں جوہاں اُتے حق سچ والا پہرہ ہووے
جتھے عدل دا ڈنکا وجّے جتھے خیر دا چرچا ہووے
سبھ انسان برابر ہون کوئی نہ وڈّا چھوٹا ہووے (11)

مدینہ منورہ وچ نبی محترم ﷺ نے اپنے نال معاہدے وچ شامل یہودیاں تے دوجے مذہباں دے لوکاں نال چنگی طرح ورتوں کیتی پر اُوہ ٹڈھوں خوش نہیں سن تے مسلماناں نوں تنگ کرن دا کوئی موقع ہتھوں جان نہ دیندے۔

دو ہجری وچ ''دو ہور اچیچے واقعے ہوئے۔ اک ایہہ کہ مسلماناں قبلہ بیت المقدس دی تھاں کعبۃ اللہ رب ولوں مقرر ہویا۔ دوجا ایہہ پئی مسلماناں نوں کافراں دے سامنے ہتھ چکن تے اپنا دفاع کرن دا حکم ملیا۔''(12) حفیظ تائب ایس واقعے دی یاد تازہ کر دیاں لکھدے نیں:

چڑھیا چن صفر دا جسدم یاد جہاد دی آئی مینوں
جس دی ملی اجازت سانوں دو ہجری دے سال صفر وچ (13)

اللہ تعالیٰ نے مسلماناں نوں یہودیاں نال جنگ دی اجازت دیندیاں قرآن مجید وچ انج فرمایا اے:

أُذِنَ لِلَّذِيْنَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيْرٌ(14)

(جہاد/ جنگ کرن دی اجازت (مسلماناں نوں) دتی جاندی اے کیوں جے اوہناں تے ظلم ہویا اے۔ اتے اللہ تعالیٰ اوہناں دی مدد کرن دی قدرت رکھدا اے)

حفیظ تائب ایس آیت دے ترجمے نوں اپنی نظم وچ انج بیان کردے نیں:

قدرت والے ربّ فرمایا ''اللہ والے رستے دے وچ
اوہناں دے نال کرو لڑائی جو لڑدے نیں نال تہاڈے''
جان مال تے دین دی خاطر انج لڑائی جائز ہوئی (15)

ربیع الاول دا مہینہ اسلامی سال دا بہت متبرک مہینہ اے جس وچ امت دے غم خوار نبی ﷺ بارہ تاریخ نوں ایس دنیا وچ تشریف لیائے سن۔ رب سوہنے نیں انساناں نوں بے انت نعمتاں توں نوازیا اے، پر کسے وی نعمت دا احسان نہیں جتلاوندا۔ پر اپنے محبوب نوں دنیا وچ بھیج کے مسلماناں اُتے وڈا احسان گنواندا اے۔

لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤمِنِيْنَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُواْ مِن قَبْلُ لَفِي ضَلالٍ مُّبِيْنٍ [16]

(بے شک اللہ تعالیٰ نے مسلماناں تے وڈا احسان کیتا کہ اوہناں کول اوہناں (انساناں) وچوں ای اک رسول گھلیا۔ جہڑا اوہناں نوں اُس (ربّ) دیاں آیتاں پڑھ کے سناوندا اے، اوہناں نوں پاکیزہ کردا اے نالے اوہناں نوں کتاب (قرآن حکیم) تے دانائی دیاں گلاں سکھاوندا اے۔ جدوں کہ اوہ لوک ضرور کھلی گمراہی وچ سن)

حفیظ تائب ربیع الاول دی آمد اُتے امت وچ منائی جان والی خوشی دا ذکر کردیاں لکھدے نیں:

ماہ ربیع الاوّل آیا
ٹھنڈ دلاں وچ پاندا ہویا　　　تھاں تھاں چانن لاندا ہویا
بُت سبھ کُوڑیاں شاناں والے　　　مُنہ بھرنے دھرتی تے ڈِگے
آیا جگ دا سوہنا ہادی　　　جِنّاں انساناں دا ہادی [17]

سیرت دیاں کتاباں وچ نبی محترم دے خلق دے بارے بے شمار واقعات ملدے نیں، پئی کس طرح سوہنے نبیﷺ غریباں، لاچاراں تے کمزوراں دی مدد کردے سن۔ اوہناں دی تفصیل لئی اک وڈی کتاب لکھن دی لوڑ پے سکدی اے۔ صرف ربّ دی اک گواہی ای کافی اے:

وَإِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيْمٍ[18]
(بے شک تُسیں اُچے تے سچے خلق اُتے قائم ہیگے او)

حفیظ تائب بہت سارے واقعات نوں اکھاں سامنے رکھ کے لکھدے نیں:

سِینیاں دے وچ وَسّن والا　　　سدّھا رستہ دَسّن والا
لوکاں وچ سُکھ ونڈن والا　　　ماڑیاں دے دُکھ ونڈن والا
جھوٹ تے کھوٹ مٹاون والا　　　حق دا حُکم چلاون والا
لکھ سلام نبی سرورؐ تے [19]

مدینہ پہنچ کے رسول اللہﷺ نے جہڑے اہم کم کیتے اوہناں وچ مہاجراں تے انصاراں وچ بھائی چارہ قائم کرنا سب توں وڈا کم سی۔ مہاجر تے انصار بارے قدر آفاقی بیان کردے نیں:

''جہڑے لوک اپنے گھر بار چھڈ کے مدینے اپڑے سن اوہ سب مہاجر اکھوائے تے اوہ مسلمان جہڑے مدینے شریف وچ وسدے سن انصار دے ناں نال سدالئی دُھم گئے۔''(20)

حفیظ تائب اوس بھائی چارے دا تعارف انج کراندے نیں:

ماہ ربیع الثانی چڑھیا   یاد آیا اُوہ بھائی چارہ
جیہڑا شہر مدینے جا کے   قائم کیتا پاک نبیؐ نے
وچ مہاجراں تے انصاراں (21)

مدینے وسن والے انصاراں نیں اپنے مہاجر بھراواں لئی دل کھول کے مدد کیتی تے کوئی شے اوہناں توں لُکا نہ رکھی۔ جہڑا مہاجر کسے انصار دا بھرا بن دا قدر آفاقی ہوراں موجب:

''اوہ چائیں چائیں اپنے مہاجر بھرانوں گھر لے جاندا تے اپنے مکان، سامان، روپیہ پیسہ، ڈنگر وَچھا، بھوئیں پٹھا۔ گل کیہ جی، ہر شے وچّوں ادھا حصہ اوہنوں ونڈ دیندا۔ تے نالے اوہنوں پروہنیاں وانگوں رکھدا تے اپنے چنگے بھاگاں اُتے مان کردا۔''(22)

حفیظ تائب ایس گل نوں شعراں دا روپ دیندے ہوئے لکھدے نیں:

بھائیاں سکیاں بھائیاں توں وَدھ   اک دوجے دے درد ونڈائے
ہر شے انصاراں ونڈ دتی   مکّے دے دینی بھائیاں نوں
جگ توں وکھرا رشتہ سی ایہہ   لہو دے ڈاہڈے گوہڑے رشتے
جس دے اگّے پے گئے پھکّے (23)

ہجرت دے اٹھویں سال جمادی الاول دے مہینے وچ نبی کریمﷺ دے اک قاصد حارث بن عمیر الازدی نوں موتہ دے مقام تے قیصر روم دے اک رئیس شرجیل بن عمرو الغسانی نے قتل کردتا۔ نبی کریمﷺ عمرہ کرکے مکے توں مدینے واپس پہنچے تے اپنے شہید صحابی دا انتقام لین دا اعلان کیتا۔ اُوس دے لئی اک لشکر تیار کرکے زید بن حارثہؓ نوں اوہدا سپہ سالار مقرر کیتا۔ فرمایا: جیکر ایہہ شہید ہوجاون تے جعفر بن ابی طالبؓ تے جیکر اُہوی شہید ہوجاون تے عبداللہ بن رواحہؓ مجاہدین دی قیادت دی ذمہ داری نبھاون گے۔ اگر اوہ وی شہید ہوجاون تے مسلمان جنوں چاہون اپنا امیر مقرر کرلین۔(24)

اسلامی لشکر نوں ٹورن ویلے رحمۃ للعلمین ﷺ نے اک شاندار خطبہ ارشاد فرمایا۔ جہدے وچ مجاہداں نوں جنگ وچ کجھ اصولاں نوں سامنے رکھن دی تلقین کیتی:

جڑھیا جدوں جمادی پہلا　　گونجیا کن وچ جنگی خطبہ
جیہڑا پاک نبیؐ نے دِتّا　　موتہ ول جاندے لشکر نوں
شہروں باہر ثنیہ کولے [25]

اس خطبے وچ کجھ ہور نصیحتاں دے نال نال ایہہ وی سمجھایا:

لاتعدروا ولا تغلوا ولا تقتلوا وليدا ولا امراة ولا كبيرا فانيا ولا منعز لا بصعومة ولا تقربوا نخلا ولا تقطعوا شجر ولا تهد موا بناء[26]

(کسے نال دھوکہ کرنا نہ بددیانتی، کسے بچے تے کسے زنانی نوں قتل نہ کرنا۔ کسے بڑھے یاں کسی عبادت گاہ وچ رہن والے نوں وی قتل نہ کرنا۔ کسے بُوٹے نوں نقصان نہ دینا تے کسے درخت نوں وی نہ کٹنا۔ نالے کسے مکان نوں وی نہ ڈھاونا)

حفیظ تائب اہناں ساریاں نصیحتاں نوں کیڈی خوبصورتی نال شعراں دا رنگ دے دیندے نیں:

وِچ عبادت گاہواں بیٹھیاں　　لوکاں تے پر ہتھ نہ چکنا
عورتاں، بچیاں، بڈھیاں تائیں　　دُکھ نہ دینا قتل نہ کرنا
نخل تے کوئی رُکھ نہ وڈھنا　　نہ کُلّے کوٹھے نوں ڈھانا [27]

مدینہ منورہ پہنچ کے جہڑا اک ہور وڈا کم رسول اللہ ﷺ نے کیتا اوہ ''میثاق مدینہ'' سی۔ مدینے وچ آباد یہودی اہل کتاب ہون دے نال نال معاشی طور تے وی خوشحال سن۔ نبی معظم ﷺ نے اوہناں نال آپس وچ رل مل رہن دا اک اجیہا معاہدہ کیتا جدی مثال قوماں وچ ہوون والے معاہدیاں وچ نہیں ملدی۔ ڈاکٹر حمید اللہ نے اپنی کتاب ''الوثائق السیاسیہ للعھد النبی'' وچ ایس معاہدے دیاں سنتالیس (47) شِقاں بیان کردے نیں۔[28] جس دا اردو ترجمہ مجلّہ ''نقوش'' دے ''رسول نمبر'' دی جلد پنج (5) وچ ویکھیا جاسکدا اے۔

حفیظ تائب اُس عظیم الشان معاہدے نوں جہیڑا جمادی الثانی دے مہنے وچ کیتا گیا، یاد کردیاں لکھدے نیں:

آیا جدوں جمادی دوجا　　معاہدہ آیا یاد نبیؐ دا
مدنی لوکاں نال جو کیتا　　میرے سرورؐ، میرے آقاؐ [29]

ایہہ اک اجیہا آئین تے دستور سی جنہوں ریاستِ مدینہ دے وڈھیرے یعنی نبی کریم ﷺ نے نافذ کیتا سی۔ مدینے دے سارے قبیلیاں تے دوجے لوکاں لئی ایہدے تے عمل کرنا لازم سی۔ تے شرط ایہہ سی جیکر کوئی بندہ یاں قبیلہ ایہدے خلاف بغاوت کرے گا، تے اوہ مدینے دی شہریت دے سارے حقوق توں محروم ہوجائے گا۔ (30)

حفیظ تائب اُس معاہدے نوں سامنے رکھدیاں ہوئے اوہدیاں شِقاں دی تاثیر ویکھ کے آکھدے نیں:

ایس معاہدے موجب ہوئے — اِک مِک سبھ طیبہ دے واسی
خون خرابے نوں روکن لئی — مظلوماں دی مدد کرن لئی
ایہہ تحریر لکھائی حضرتؐ — کُل عالم تے خلقت دے لئی
جیہڑا آیا بن کے رحمت — لکھ سلام نبی سرورؐ تے (31)

ربُ العالمین نے اپنے محبوب رسول ﷺ نوں کُل نبیاں دا سردار بنا کے دنیا وچ گھلیا تے اوہناں نوں اوہ انعام واکرام عطا کیتے جہڑے کسے ہور نبی یاں رسول نوں نہیں ملے۔ اوہناں وچ اک معجزہ اِسریٰ تے معراج اے۔ مسجدِ حرام توں لے کے مسجد اقصیٰ دا سفر اسریٰ اکھواندا اے تے مسجد اقصیٰ توں عرش معلیٰ دا سفر معراج۔ اسریٰ دے سفر دی کہانی ربّ تعالیٰ قرآن مجید وچ انج دسدا اے:

سُبْحَانَ الَّذِیْ أَسْرَی بِعَبْدِهِ لَیْلاً مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَی الْمَسْجِدِ الأَقْصَی الَّذِیْ بَارَکْنَا حَوْلَهُ لِنُرِیَهُ مِنْ آیَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِیْعُ البَصِیْرُ (32)

(پاک اے اوہ (ربّ) جنہیں راتوں رات اپنے بندے نوں مسجدِ حرام توں لیکے مسجد اقصیٰ تیکر سیر کرائی، جدھے اردگرد اسیں برکت رکھی اے، تاں جے اسیں اونہوں اپنیاں وڈیاں نشانیاں وکھایئے۔ بے شک اوہ (ربّ) ویکھدا تے سُندا اے)

امت دے پچھلے وڈھیرے علماء دا ایس گل تے اتفاق اے کہ ایہہ واقعہ ماہ رجب دی ستائیس (۲۷) تاریخ نوں پیش آیا۔ حفیظ تائب اپنی سوچ دا براق اڈاندے ہوئے لکھدے نیں:

چن رجب دا جسدم چڑھیا — سوچ براق اقصےٰ ول اُڈیا
جتھے پاک نبیؐ دے پچھے — بنھ صفاں سبھ نبی کھلوتے (33)

قاضی عیاضؒ اس معراج دی حقیقت بارے بیان کردے نیں:

ذَهَبَ مَعَظَّمُ السَّلَفَ وَالْمُسْلِمِیْنَ اِلٰی اَنَّهُ اِسْرَآءٌ بِالْجَسَدِ فِی الْیَقْظَةِ

وَھٰذَا ھُوَالْحَقُّ[34]

(پچھلے نیک بندیاں تے مسلمان امت دی وڈی اکثریت ایس گل تے پکا یقین رکھدی اے کہ اسریٰ جسم مبارک دے نال حالت بیداری وچ ہویا)

مسجد اقصیٰ توں اگے عرش معلٰی دے سفر بارے اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید دی سورۃ النجم وچ بڑی تفصیل نال سمجھایا اے جدھے بارے لکھن دی ایتھے گنجائش نہیں۔صرف تن (3) آیتاں لکھن تے اکتفا کرنے آں:

ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى o فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى o فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَىo[35]

(تے فیر اوہ نیڑے ہویا۔ ہور نیڑے ہویا۔ جیویں دو کماناں وانگوں بلکہ ایس توں وی گھٹ فاصلہ رہ گیا۔ تے ربّ نے اپنے محبوب نوں وحی کیتی جو اُس اپنے بندے نوں کرنی سی)

حفیظ تائب ایس سورت وچ بیان کیتی گئی شان نوں اپنے شعراں وچ انج سمو دیندے نیں:

جتھوں اپڑے آقاؐ ساڈے
سدرہ توں وی کتے اگیرے — اَوْ اَدْنٰی دی منزل تو ڑی
خالق دی خدمت وچ کیتے — پیش نیازاں والے تحفے
اگوں ربّ تعالیٰ دِتے — امّت لئی نمازاں روزے
بھیت خدائیاں والے سارے — پاک نبیؐ نوں کھول کے دَسّے
سبھ امکاناں دے در کھولے — لکھ سلام نبی سرورؐ تے [36]

رسول اللہﷺ جنی دیر مکے وچ رہندے سن نماز پڑھن لئی مقامِ ابراہیم دے نیڑے انج کھلوندے کہ بیت اللہ تے بیت المقدس دونویں سامنے ہوندے۔ پر مدینہ شریف آ کے صرف بیت المقدس ول منہ کر کے نماز پڑھنی پئی۔ اوہناں دے دل وچ بیت اللہ ول منہ کر کے نماز پڑھن دا ڈھڈا شوق سی۔ سوہنے ربّ نے اوہناں دے ایس شوق دی لاج رکھ لئی، تے ہجرت دے دوجے ورے کوئی ستاراں (17) مہینے بعد فرمایا:

قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنتُمْ فَوَلُّواْ وُجُوِهَكُمْ شَطْرَهُ[37]

(ایس تہاڈے چہرے نوں بار بار آسمان ول اٹھنے نوں ویکھ رہے آں، اسیں تہانوں اُسے قبلے ولے منہ کرن دا آکھاں گے جدھر تسی چاہندے او۔ ہن تسی اپنا منہ مسجدِ حرام

ولے موڑ لوو۔ تے تسی جتھے کدھرے وی ہوو، اپنا اپنا رخ ایہد ھے ای ولے کریا جے)

حفیظ تائب تحویلِ قبلہ دے ایس واقعہ دا ذکر کردیاں ہوئے لکھدے نیں:

آیا مہ شعبان معظم اُچّی شان نبی دی اُتّے
دین گواہی دو ہجری وچ
پاک نبیؐ تے وچ نمازے اُتریاں آیتاں (38)

تے فیر اہناں آیتاں دا ترجمہ وی کردے نیں۔ ایتھے اوہناں دا لکھیا ہوا ترجمہ ای پیش خدمت اے:

اے پیغمبر

تکنے آں اسیں مُکھ تہاڈے دا گھڑی مُڑی اسمان ال اٹھنا
پھیرنے آں اسیں اُس قبلے ول تہانوں، جیہڑا چنگا لگے
پھیر لوو رُخ اپنا اودھر جدھر ربّ دا پہلا گھر اے
مشرق مغرب رب دے لئی نیں اوہو ربّ جنہوں وی جاہوے
سِدّھا پدھرا رستہ دَسّے لکھ سلام نبی سرورؐ تے (39)

رمضان المبارک دا مہینہ ربّ نے موموناں دی بخش کرن لئی تے جنت دیاں راہوں کھولن لئی بنایا اے۔ حفیظ تائب ایہدا ذکر کردیاں ہوئے رحمۃ للعالمینﷺ دی حدیث دا حوالہ دیندے نیں جہدے وچ اوہناں نے رمضان دا پہلا دھاکہ رحمت، وچلا دھاکہ بخش تے چھیکڑ والا دھاکہ دوزخ توں چھٹکارے والا بیان کیتا اے۔ فیر حفیظ تائب ہوری رمضان المبارک دے آخری دھاکے وچ اک خاص رات دا ذکر کردے نیں:

رات قدر دی جس وچ آوے جیہڑی راتیں ربّ سچّے نے
نازل کیتا پاک نبیؐ تے چھیکڑلے دستور اپنے نوں (40)

اِنہاں شعراں وچ حفیظ تائب قرآن حکیم دی سورۃ القدر ول اشارہ کردے نیں جہدی پہلی آیت وچ رب سچا فرماندا اے:

إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ (41)

(بے شک اسیں ایس (قرآن) نوں قدر والی رات وچ نازل کیتا)

ہجرتِ مدینہ دے دوجے ورے مکّے دیاں کافراں مدینے تے چڑھائی کیتی۔ رسول اللہؐ نوں جدوں پتہ لگیا تے اوہناں اپنے تن سو تیرہ (313) صحابہ کرام نال مدینے توں کجھ دور بدر

دے مقام تے اوہناں نال مقابلہ کیتا جدکہ اوہ اک ہزار دی تعداد وچ سن۔ سوہنے نبیﷺ نے رب توں دعا منگی'' اے اللہ! میں تینوں تیرے اُس عہد تے وعدے دا واسطہ دینا آں جہڑا توں میرے نال کیتا سی۔ اے اللہ! جے توں اپنے اوس وعدے نوں پورا نہ کیتا تے فیر قیامت تک تیری عبادت نئیں کیتی جاوے گی۔'' ربّ نے اپنے محبوب دی دعا قبول کرلئی تے اوہناں فتح عطا کیتی۔ جس دا ذکر قرآن مجید وچ ایس طرح اے:

وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ وَأَنتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُواْ اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ(42)

(بے شک اللہ نے بدر وچ تہاڈی مدد کیتی جدوں تسی بے سروسامان سو۔ تے ہُن اللہ توں ڈرو، تاں جے تسی اُہدے شکر گذار بن جاؤ)

حفیظ تائب بدر دی ایس فتح نوں انج بیان کردے نیں:

بدر دے اندر ربّ سوہنے نے

اپنا وعدہ پُورا کیتا ماڑیاں دا سر اُچّا کیتا

دے کے فتح مبین مکّے دی حق دی طاقت حق منوائی (43)

شوال دے مہینے وچ حفیظ تائب سیرتِ رسول دا مشہور واقعہ حدیث دے حوالے نال لکھدے نیں۔ اک عید دے دیہاڑے عید دی نماز پڑھاون لئی دیر ہوگئی تے لوکاں ویکھیا کہ کملی والےﷺ اک یتیم نوں اپنی انگلی لاکے آ رہے سن، حفیظ تائب نبی اکرمﷺ دی شفقت تے مہربانی دا ذکر کردیاں ہوئے لکھدے نیں:

ایہہ سی اک یتیم وچارہ

جس دے چاہل پورے کردیاں پاک نبیؐ نوں دیر ہوئی سی

آپ یتیم سی بھاویں سرورؐ سی پر ہتھ سِرے دے اُپّر

ہر بے وس دے رکھن والا لکھ سلام نبی سرورؐ تے (44)

سوہنا نبیؐ ایہڈا مہربان کیوں نہ ہووے۔ ایہدی وجہ ایہہ ہے کہ ربّ نے اپنے محبوبﷺ نوں امت دا غم خوار بناکے دنیا وچ گلیا اے تے قرآن مجید وچ اوہناں دی شان انج بیان کردا اے:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ(45)

(بے شک تہاڈے کول تہاڈے وچوں ای رسول تشریف لیائے نیں۔ تہاڈے تے آون

والی مشکل اوہناں نوں تکلیف دیندی اے۔ تہاڈی سب دی بھلائی چاہوندے نیں۔ مومناں لئی تے ڈاھڈے معاف کرن والے نالے بہت ای مہربانی کرن والے نیں)

ہجرت دے چھیویں (6) سال رسول اللہ ﷺ نے خواب ویکھیا کہ میں تے میرے ساتھی بیت اللہ دا طواف کر رہے آں۔ سچے خواب دے مطابق آپ ﷺ اپنے صحابہؓ نوں نال لیکے چل پئے۔ مکّے توں کوئی اُنی (19) میل پہلاں حدیبیہ دے مقام تے قیام کیتا تے عثمان غنیؓ نوں اپنا سفیر بنا کے گھلیا اتے مکّے والیاں توں زیارتِ کعبہ دی اجازت چاہی۔ حضرت عثمانؓ نوں کجھ دیر ہوگئی تے افواہ پھیل گئی کہ اوہناں نوں قتل کردتا گیا۔ سوہنے نبیؐ نے اپنے صحابہ کولوں جانثاری دی بیعت لئی جس دا ذکر قرآن وچ ایس طرح اے:

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ(46)

(بے شک اللہ ایمان والیاں توں راضی ہوگیا جدوں اوہ درخت دے تھلے تُہاڈی بیعت کر رہے سن۔ تے اللہ نوں پتہ لگ گیا سی جو کجھ اوہناں دے دلاں وچ سی، تے فیر اوہناں اُتے سکون اطمینان اتاریا)

مسلماناں نوں طوافِ کعبہ دی اجازت نہ ملی تے اگلے سال آون لئی اکھیا گیا۔ مسلماناں تے کافراں وچ اک معاہدہ وی لکھیا گیا۔ اُوس دی اک شرط ایہہ سی جیکر قریش دا کوئی بندے مسلمان ہو کے مدینے آ جاوے، تے قریش دی مانگت تے انہوں واپس کیتا جاوے گا، پر جے کوئی بندہ اسلام چھڈ کے مکّے پرت آوے تے اونہوں واپس نہیں کیتا جاوے گا۔ صحابہ کرامؓ ایس شرط تے بڑے پریشان سَن پر نبی ﷺ بڑے مطمئن۔ ایس معاہدے نوں ربّ نے فتح مبین قرار دتا کیوں جے ایہدا مسلماناں نوں بعد وچ بہت فائدہ ہویا۔ حفیظ تائب نبی کریم دی ایس دانائی والی حکمتِ عملی دی تعریف کردیاں لکھدے نیں:

چڑھیا چن ذیعقد دا چڑھیا
پھر گئے میریاں اکھیاں اگّے — صلح حدیبیہ دے سبھ منظر
یاد آئی بیعت رضواں دی — جس وچ چھپی ہوئی حکمت
پاک نبیؐ بن کسے نہ سمجھی — لکھ سلام نبی سرورؐ تے (47)

ہجرت توں بعد رسول اللہ ﷺ نے نو سال مدینہ وچ لنگائے پر کوئی حج نہ کیتا۔ دسویں

سال حج ادا کیتا جیہنوں حجتہ الوداع دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ اللہ دے نبیؐ احرام بنھ کے اپنی اوٹنی قصویٰ تے سوار ہوئے تے تسبیحات پڑھدے اپنے صحابہ کرامؓ نال مکہ ول ٹر پئے۔ عرفات دے میدان وچ اک خطبہ وی ارشاد فرمایا، جدھے وچ خون، مال تے عزت دی حرمت دا درس دتا۔ سودنوں حرام قرار دتا۔ زنانیاں تے لونڈیاں نال چنگا ورتوں رکھن دا درس دتا۔ طویل خطبے نوں پیش کرن دی ایس ویلے تھاں نئیں۔ اخیر وچ ربّ دے سوہنے محبوبؐ نے اپنے سنگی ساتھیاں توں پچھیا: جیکر تہانوں پچھیا جائے کہ میں تہانوں رب دا پیغام پچا دتا اے، کیہ جواب دیو گے؟ سبھناں جواب دتا: اسیں گواہی دیاں گے تسی پیغام پچا دتا، نالے نصیحت دا حق ادا کر دتا۔ سوہنے نبیؐ نے شہادت دی انگلی آسمان ول اٹھا کے عرض کیتی: اے اللہ تو ویں گواہ رہیں۔

حفیظ تائب نوں جد رسول اللہ ﷺ دے آخری خطبہ دی یاد آوندی اے تے اُس نوں انج بیان کردے نیں:

آیا آیا مہ ذوالحج دا　　　حج نبیؐ دا چیتے آیا
قصوا اُتّے عرفات اندر　　　خطبہ دیندا سی پیغمبرؐ (48)

ایس گواہی توں بعد رب سچے نیں نبی کریمؐ نوں دین اسلام مکمل ہوون دی خوشخبری دتی:

اَلْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِیْنَکُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِیْ وَرَضِیْتُ لَکُمُ الإِسْلَامَ دِیْناً (49)

(اج دے دھیاڑے میں تہاڈے لئی تہاڈا دین مکمل کردتا اے، اپنی نعمت تہاڈے اُتے پوری کرچھڈی اے نالے تہاڈے واسطے دین اسلام نوں (مکمل کرکے) پسند کیتا اے)

حفیظ تائب ایس منظر نوں اپنے لفظاں وچ ایس طرح واضح کردے نیں:

سبھ نے جدوں شہادت دِتّی　　　رب سچّے نے مُہراں لائیاں
دین مکمل ہوون دِیّاں　　　لکھ سلام نبی سرورؐ تے (50)

ایس ساری گفتگو توں ایہہ گل نکھر کے سامنے آندوی اے کہ حفیظ تائب ہوراں نے اسلامی مہینیاں دی مناسبت نال سوہنے نبی دی سیرت لکھ کے پڑھن والیاں لئی محبت تے دل چسپی دا سامان مہیا کردتا اے۔ تاں جے اوہناں دی اپنے نبی نال نسبت پکی رہوے تے اوہ ہر ویلے اپنی نبیؐ دیاں گلاں کردے رہن۔ رب سچے توں دعا منگنے آں کہ حفیظ تائب ہوراں دی ایہہ محبتِ رسول مقبول ہووے تے آخرت وچ اوہناں نوں نبیٔ رحمت دی شفاعت عطا ہووے۔ (آمین)

حوالے وحواشی

1۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ القمر انٹر پرائزز، لاہور، س ن، ص101

2۔ الاحزاب 56:33

3۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص123

4۔ ایضاً، فلیپ

5۔ ایضاً، ص119

6۔ الاحزاب 21:33

7۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص116

8۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص73

9۔ قاضی محمد سلیمان سلمان منصور پوری: رحمۃ للعالمین؛ مکتبہ محمدیہ، لاہور، 2008ء ج1، ص93

10۔ الازہری، پیر محمد کرم شاہ: ضیاء النبی؛ ضیاء القرآن پبلی کیشنز، لاہور ج3، ص146-147

11۔ حفیظ تائب، سک متراں دی، ص73

12۔ قدر آفاقی: مکی مدنی ماہی؛ اردو پنجابی علمی مرکز، لاہور، 1406ھ/1985ء ص336

13۔ ایضاً، ص74

14۔ الحج 39:22

15۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص74

16۔ آل عمران 164:3

17۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص75

18۔ القلم 4:68

19۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص75

20۔ قدر آفاقی: مکی مدنی ماہی؛ ص328

21۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص76

22۔ قدر آفاقی: مکی مدنی ماہی؛ ص329

23۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص76

24۔ الازہری، پیر محمد کرم شاہ: ضیاء النبی؛ ضیاء القرآن پبلی کیشنز، لاہور، 1420ھ ج4، ص364

25۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ ص77

26۔ دھلان، احمد بن زینی: السیرۃ النبویہ؛ المطبعہ الاھلیہ بیروت، 1983ء ج2،ص236

27۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص۷۷

28۔ حمید اللہ، ڈاکٹر: الوثائق السیاسیہ للعھد النبوی؛ دارالنفائس، بیروت، 1403ھ/1983ء ص59-62

29۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص78

30۔ الازہری، پیرمحمد کرم شاہ: ضیاءالنبی؛ ج3،ص195

31۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص78

32۔ بنی اسرائیل 1:17

33۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص79

34۔ عیاض بن موسیٰ، قاضی: الشفاء بتعریف بحقوق المصطفیٰ؛ دارالکتاب، بیروت، ج1،ص247

35۔ النجم 1:53

36۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص79

37۔ البقرہ 144:2

38۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص80

39۔ ایضاً

40۔ ایضاً،ص81

41۔ القدر 1:97

42۔ آل عمران 123:3

43۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص81

44۔ ایضاً،ص82

45۔ التوبہ 128:9

46۔ الفتح 18:48

47۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص83

48۔ ایضاً،ص84

49۔ المائدہ 3:5

50۔ حفیظ تائب: سک متراں دی؛ص84

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 93-100

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

ہندکو غزل: تعارف تے تجزیہ

ڈاکٹر رشید احمد
اسسٹنٹ پروفیسر
گورنمنٹ ڈگری کالج، راوی روڈ شاہدرہ، لاہور

Abstract

Hindko is a dialect of Punjabi which is spoken in Hazara Division, Peshawar, Kohat, Bannun and Dera Ismail Khan of Khyber Pakhtunkhah Province. Literary work is done in all areas (Prose, Poetry) of Hindko literature. In this article critical analysis of Hindko ghazal is presented. The quality and progress of Hindko ghazal is evaluated. The books published in two major literary centers of Hindko are critically analyzed and morover it is observed that Hindko ghazal is promoting Punjabi language and literature, particularly enhancing the scope of ghazal.

....

ہندکو صوبہ خیبر پختونخواہ دے علاقیاں ہزارہ ڈویژن، پشاور، کوہاٹ، بنوں تے ڈیرہ

اسماعیل خان وچ بولی جاندی اے۔ ایہہ پنجابی دا اک خوبصورت لہجہ تے قدیم ناں وی اے۔ پوٹھوہاری ،سرائیکی تے چھاچھی لہجیاں نال ایہدی ڈھیر سانجھ اے ۔مشہور شاعراں سردار خان بردا تے احمد علی سائیں دا تعلق پشاور نال سی ۔ پر اوہناں پورے پنجاب بلکہ ہندوستان وچ پنجابی زبان وادب دا ناں بلند کیتا۔ ہندکو غزل دا ویروا کرن توں پہلاں غزل دے موضوعات بارے کجھ ذکر کرنا ضروری اے۔

غزل اک گلدستے وانگوں ہوندی اے ایہدی سب توں وڈی خوبی ایہ وے کہ ایہدے وچ حمدیہ،نعتیہ،صوفیانہ،موضوعات دے نال نال غمِ جاناں تے غمِ دوراں دوویں بیان ہوسکدے نیں۔غزل وچ حسن وعشق ، وصال وفراق، دکھ درد،خوشی تے غم دے جذبات بیان کیتے جاندے نیں۔غزل قصیدے توں نکلی اے فارسی زبان دے اثر ہیٹھ پنجابی ہندکو وچ ایہدے لکھن دا رواج ہویا۔تحقیق توں ایہہ گل سامنے آوندی اے کہ صدیاں پہلاں نوشہ گنج بخش ، شاہ حسین ، بلھے شاہ، خواجہ غلام فرید، غلام رسول عالم پوری، میاں محمد بخش تے شاہ مراد دی شاعری وچ وی غزلیہ اشعار ملدے نیں۔

ویہویں صدی دے آغاز وچ سی حرفی ،مثنوی تے چار بیتہ لکھن والے شاعراں دے کلام وچ غزل دا رنگ ہور نمایاں نظر اوندا اے ۔سرفراز حسین قاضی دے بقول:

''پنجابی شاعری دی روایت عشقیہ قصے تے صوفیانہ شاعری دی بنیاداں تے پدھری ہوئی۔ ویہویں صدی وچ ایہدے وچ غزل دے رنگ نے جنم لیا۔''(1)

استاد گاموں ،مولابخش کشتہ ، احمد علی سائیں، بردا پشاوری، غلام رسول گھائل، آغا محمد جوش، جیلانی استاد،محمد جی بنجیاراور گے شاعراں ایس دور وچ اپنی شاعری وچ تصوف، اخلاقیات تے معرفت دے موضوعات دے نال نال محبوب دی سراپا نگاری، ہجر و وصال تے عشق ومحبت دے رنگ پیش کیتے ۔ بردا پشاوری اک غزل وچ انگریز دے جبر تے ظلم نوں کھل کے بیان کیتا:

لباں اتے پہرے نگاہواں تے پہرے
میں جتھوں لنگھاں اوہ راہواں تے پہرے
اودوں دی میری جان تے بن گئی اے
جدوں دے ایہہ لگے نیں ساہواں تے پہرے(2)

احمد علی سائیں اپنی حرفی اندر محبوب مجازی نوں مخاطب کردے نیں:

ظلمت کدہ میرا روشن کرنے واسے
لے کے اپنے نال انوار آوے
کرے مہربانی میرے حال اتے
مضطر دل نوں ذرا قرار آوے(3)

آزادی دے نیڑے زیادہ تر شاعری دا موضوع تحریک آزادی سی۔ اوس دور وچ جلسے جلوساں وچ قومی تے ملی شاعری پیش کیتی جاندی رہی۔اسلام، پاکستان ،مسلم اتحاد تے حریت اوس دور دے خاص موضوع سن۔شاعری وچ زیادہ تر مقصدیت سی۔مجموعی طور تے ایس دور وچ شاعراں دا رجحان نظم لکھن ول سی۔

آزادی توں فوراً بعد شریف کنجاہی، احمد راہی، باقی صدیقی، فیروز دین شرف،حکیم شیر محمد ناصر، الطاف پرواز تے افضل پرویز جہے شاعراں آزادی دے واقعات تے جذبات نوں سامنے رکھ کے نظماں لکھیاں۔ 1960ء دی دہائی وچ ایس رجحان وچ تبدیلی آئی تے غزل دا رجحان شروع ہویا۔ نالے اردو لکھن والے مشہور ادیباں اپنی ماں بولی ول دھیان دینا شروع کیتا۔ایس دور وچ غزل دے سفر تے غزل گو شاعراں بارے پروفیسر ریاض احمد شاد لکھدے نیں:

''ایہناں وچوں احمد ندیم قاسمی،صفدر میر، رضا ہمدانی، فارغ بخاری، حبیب جالب، خاطر غزنوی، انیس ناگی،شہزاد احمد، تاج سعید تے کئی دوجے ناں وی شامل نیں''۔(4)

1960ء دے عشرے وچ ہندکو ادبی پرچیاں تے اخباراں وچ ہندکو شاعری شائع ہونا شروع ہوگئی۔ پشاور توں جدید ہندکو غزل دا آغاز مضمر تاتاری ، فارغ بخاری، خاطر غزنوی، رضا ہمدانی تے جوہر میر نے کیتا۔ ایہناں دے نال نال تاج سعید،محسن احسان، استاد غلام رسول گھائل، صابر حسین امداد، اورنگ زیب غزنوی تے حسام حر نے غزلاں لکھیاں۔

پشاور دے شاعراں توں اڈ ہزارہ دے ہندکو شاعراں نے وی غزل دی بنیاد رکھی۔ اوہناں بارے خاطر غزنوی جانکاری دیندے نیں:

''پشاور کے علاوہ ہزارہ میں بھی کئی غزل گو شعراء نے مقبولیت حاصل کی ۔ جن میں آصف ثاقب، یحییٰ خالد، حیدر زمان حیدر، ارشاد شاکر اعوان، افتخار ظفر،جعفر سید، سلطان سکون، عبد الغفور ملک، عاصی رضوی، اشرف راہی،

رحیم سلطان رحیم، حفیظ عاجز، پرواز تربیلوی، خالد خواجہ اور بشیر احمد سوز کے
نام قابل ذکر ہیں''۔(5)

ہندکو غزل دی روایت مضبوط ہون توں بعد شاعری دے مجموعے شائع ہون لگ پئے۔جہناں وچ نظماں دے نال نال غزلاں تے قطعات وی شامل ہوندے سن۔ ہندکو نظماں غزلاں دی پہلی کتاب'' نویاں راہواں'' پشاور توں شائع ہوئی۔راقم نے اپنی تحقیقی مقالے وچ ایہدا ذکر کیتا اے:

'' 13 شاعراں دی جدید نظماں غزلاں دی پہلی کتاب نویاں راہواں
1965ء وچ فارغ بخاری نے مرتب کر کے پشور توں شائع کروائی''۔(6)

''نویاں راہواں'' دی اشاعت توں بعد 1965 توں2010 تک پشاور تے ایبٹ آباد دے اشاعتی اداریاں تے تنظیماں نے بڑی تعداد وچ شعری مجموعے شائع کیتے ۔جہناں وچ رضا ہمدانی (مٹھے ڈنگ، ترمے ترمے)، فارغ بخاری(کالی تہپ)،خاطر غزنوی(کونجاں)،مقبول اعجاز اعجازی (تارا ویرا،بول ملنگا،تلتلی)،تاج سعید (لیکھ)،صابر حسین امداد(کھورے سچ، سچ دا زہر، سچ دے ڈیوے)،ساحر مصطفائی(ستا شہر تے ٹھنڈی تہپ) صبیح احمد (آواز)،اسماعیل اعوان (میری ہندکو)، افضل چشتی (کھر ینڈے)،ظفر نوید جانی (ایہہ کیہ مخول اے)، اسلم طارق (ہسدے غم)،فقیر حسین (الارے) تے مضمر تا تاری دے مجموعے شامل نیں۔ایہناں کتاباں وچ ہر شاعر نے غزل وچ طبع آزمائی کیتی ۔ایس توں اڈاورنگ زیب غزنوی دی مرتب کردہ کتاب ہندکو ''غزلاں دی سوغات'' تے صبیح احمد (گانی) منتخب اشعار صرف غزلاں تے مشتمل نیں۔

ایہدے نال نال ہندکو ادب دے دوسرے اشاعتی مرکز ایبٹ آباد توں اچ پدھر دے غزل گو شاعراں دا کلام وی کتابی شکل وچ شائع ہویا۔جہناں وچ پرواز تربیلوی(پھل تے کنڈے)، یحییٰ خالد(پیار بھلیکے)،سلطان سکون (دلسوٹھے)، محمد فرید (سنجھ سویل)،آصف ثاقب(اوہلے خواب خیالاں، دکھ سنجھیالے)،حیدر زمان حیدر(شمع تے پتنگ)،منیر حیدر(مٹی پھل گلاب)،عبدالغفور ملک(نین کٹورے،سجرے پھل، روپ سروپ)،شریف حسین شاہ (سکی معتبری) ،بشیر احمد سوز(سوچ منارے)دے مجموعے وچ غزلاں نظماں گیت تے قطعات شامل نیں۔

غزلاں دا مجموعی تاثر بڑا جاندار اے۔ ہندکو شاعراں غزل وچ مقامی لہجہ تے لفظالی استعمال کیتی اے۔ ہندکو دا پشاوری لہجہ مرکزی پنجابی نال ڈھیر ملدا اے تے ہزاروی لہجہ پوٹھوہاری

تے پہاڑی دے زیادہ قریب اے۔تشبیہاں تے استعارے اپنے مخصوص جغرافیائی تے علاقائی رنگ دی ترجمانی کردے نیں۔معاشرتی اونچ نیچ تے لوکائی دے دکھ،غم تے محرومیاں غزل دا اہم موضوع نیں۔ایہدے نال نال غزلاں وچ جمالیاتی تے رومانوی رنگ خوب بھریا ہویا اے۔کئی شاعراں اخلاقی تے صوفیانہ انداز اختیار کیتا اے۔کجھ شاعراں دے کلام وچ گیت دا رنگ تے موسقیت اگھڑ ویں اے۔ جدید تے علامتی رنگ دا استعمال پختہ شاعراں دیاں غزلاں دا حسن اے۔مزاح لکھن والیاں شاعراں غزل نوں دلچسپ تے من کھچواں بنا دتا اے۔سیاسی تے انقلابی ذہن رکھن والے لکھاریاں انقلابی شعراں نال غزل وچ جذباتی شدت پیدا کیتی اے۔

پروفیسر بشیر احمد سوز لکھدے نیں:

''ہندکو غزل اردو غزل کی روایات کی امین ہے۔اسکی ہیت اور اس کا مزاج وہی ہے جو اردو غزل کا ہے۔جس طرح اردو غزل وقت کے ساتھ ساتھ نئے لہجے اور آہنگ لئے جدتوں کی منزلوں سے گزر رہی ہے اسی طرح ہندکو شعراء بھی غزل کو نت نئے تجربات سے ہم آہنگ کرتے نظر آتے ہیں''۔(7)

ہندکو غزل گو شاعراں دے کلام دا نمونہ ملاحظہ کرن نال اوہناں دے اسلوب، فنی پختگی تے پیغام نوں سمجھیا جا سکدا اے۔کلام دی ونگی پیش اے:

نا کوئی گن اے نا کوئی چج اے
رل مل گئے نیں سب نا چجے
ساڈھی دھرتی رہی تہریائی
بڑے بڑے بدل گجے(8)

رومانوی انداز دی اک غزل دا نمونہ پیش اے جہدے وچ بڑیاں سوہنیاں تشبیہاں تے استعارے ورتے گے نیں:

دل وچ لہہ گیا تکدیاں ہار
یار میرا ننگی تلوار
آ گیا چھم چھم کر دا یار
چیتر دی بدلی دے ہار(9)

فارغ بخاری دی غزل وچ حوصلے،ہمت تے امید دا پیغام موجود اے تے جیون دے

اوکھے پینڈے نوں مکاون دا چج دسیا گیا اے:

بل دی اگ وچ سڑ پچ کے گلزار ہوویں تا گل اے

لئو دے دریا دے وچ تر کے پار ہوویں تا گل اے(10)

اکلاپا زندگی دی اک تلخ حقیقت اے تے غزل دا خاص موضوع اے۔ خاطر غزنوی (کونجاں) دے کلام دی ونگی:

رات ہجر دی پہلاں پاندی

ڈیوے دی لو بجھ بجھ جاندی(11)

صابر حسین امداد (پشاور) ہندکو غزل دے پختہ شاعر نیں اوہناں کول ماڑے دا استحصال، طبقاتی کشمکش تے مظلوم ومحروم طبقے دا احساس عام ملدا اے:

اٹھد ے دھوئیں دل دے ویکھے

پر دو دل نہ ملدے ویکھے

وقت تے کوئی امداد نہ آیا

بے ویلے سب ملدے ویکھے(12)

''دکھ سنجھیالے'' پروفیسر آصف ثاقب تے پروفیسر یحییٰ خالد دی مرتب کردہ کتاب اے۔ جس وچ ہزارہ دے ہندکو شاعراں دیاں غزلاں نظماں شامل نیں۔ نمونہ ملاحظہ کرو:

فرنہ کا نگ بنیرے بولیا تدھ ایہہ جئی اگ بالی

اج وی اکھیاں اگے پھر دی رات وچھوڑے والی(13)

سلطان سکون دی خوبصورت غزل دے نمونے:

کوئی حسن نہ کوئی جمال آہسا

نویں لہو دا سارا کمال آہسا(14)

اساں ڈٹھے ایس دنیا پچ کے کے رنگ رنگیلے لوک

اندر و دل دے کالے شاہ نیں باہر و نیں چمکیلے لوک(15)

پرواز تربیلوی گیت دے رنگ وچ غزل لکھن دے ماہر نیں:

گیت خوشی دے گاندا اجلاں

اپنا من پر چاند اجلاں

دکھ دوئے دا ویکھ کے رُواں
اپنا روگ لکاندا جُلاں (16)

عبدالغفور ملک دی شاعری مقصدیت تے نصیحت نال بھرپور ہوندی اے۔ معاشرے دی بے حسی دی عکاسی انج کردے نیں:

کسے نہ میرے اتھرو پونجے کسے نہ آن پھرولے دکھ
ہوٹھاں تے میں تالے لائے اکھیاں دے وچ بولے دکھ (17)

پروفیسر محمد فرید صوفیانہ تے اخلاقی موضوعات اُلیکین وچ مہارت رکھدے نیں۔ لوکائی دی بے حسی، نفسا نفسی تے ظلم دی تصویرکشی اوہناں کول موجود اے۔ اپنے آل دوالے دا نقشہ اوہناں دیاں غزلاں وچ حقیقت دا رنگ اختیار کرلیندا اے:

اجڑی بستی گھر دیکھے نیں
کندھاں ٹنگے پر دیکھے نیں
اس دے دل وچ گھر نیں بنیا
لکھاں حیلے کر دیکھے نیں (18)

ہندکو غزل توں دا ویرواکرن نال ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ ایہناں شاعراں دا مشاہدہ بڑا ڈونگھا اے۔ اوہ پنجابی زبان دی شعری رِیت توں واقف نیں۔ طبعی، جغرافیائی تے علاقائی فرق پاروں کجھ لفظالی دا فرق موجود اے پر تشبیہاں، استعارے دواں تھاواں تے اکو جہے نیں۔ اکو معاشرہ اک جہے حالات، خیالات تے نظریات تخلیقی سانجھ پیدا کر دیندے نیں۔ سانوں ہندکو غزل وچ جتھے اخلاقی رنگ نظر آیا اے۔ اوتھے ظلم تے استحصال دی نندیا وی نظر آئی اے۔ جتھے محبوب دی بے رخی دا ذکر اوتھے معاشرے دی بے حسی تے سنگدلی دا عکس وی واضح نظر آوندا اے۔ سادہ اسلوب، ٹھیٹھ الفاظ تے آسان مفہوم سونے تے سہاگہ اے۔ ہندکو ادب پنجابی ادب دی وسعت تے ترقی دا سبب بن رہیا اے۔ خیبر پختونخواہ وچ ہندکو دی ادبی شناخت ہندکو لکھاریاں دیاں کاوشاں دا نتیجہ اے۔ نوجوان نسل ہولی ہولی ادبی تے ثقافتی رنگ نوں اپنا رہی اے۔ جے لکھن تے چھپن دا عمل جاری رہیا تے ایہہ لکھاری منیر نیازی، شریف کنجاہی، عارف عبد المتین، سلیم کاشر، یونس احقر، رؤف شیخ، حکیم ناصر تے تنویر بخاری دی روایت نوں زندہ کرن وچ یقیناً کامیاب ہون گے۔

حوالے

1۔ نویں نظم، سرفراز حسین قاضی، شیخو پورہ، فکر جدید پبلیکیشنز، 1976ء

2۔ پنجابی غزل دا ارتقاء، غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 1996ء، ص26

3۔ سائیں احمد علی (سوانح۔تنقید۔ترجمہ) ظہور احمد اعوان ڈاکٹر، پشاور گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان، 2008ء، ص393

4۔ آزادی مگروں پنجابی ادب، مقالا پروفیسر ریاض احمد شاد، لاہور پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص136

5۔ قدیم ہندکو، خاطر غزنوی، مشمولہ، پشتو ہندکو، تور والی، گاوری، اسلام آباد، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، 2004ء، ص241

6۔ رشید احمد ڈاکٹر، صوبہ سرحد دا پنجابی ادب، 2010ء، ص107

7۔ ہزارہ میں ہندکو زبان و ادب کی تاریخ، بشیر احمد سوز، ایبٹ آباد، ادبیات ہزارہ، 2009ء، ص247

8۔ مٹھے ڈنگ، رضا ہمدانی، لاہور، آئینہ ادب انارکلی، 1979ء، ص61

9۔ ایضاً، ص91

10۔ کالی تہپ، فارغ بخاری، پشور، گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان، ستمبر 2003ء، ص30

11۔ کونجاں، خاطر غزنوی، پشور، ہندکو لٹریری سوسائٹی، 1999ء، ص45

12۔ کھورے سچ، صابر حسین امداد، ادراہ ابلاغ نوشہرہ کینٹ، 1992ء، ص91

13۔ دکھ سنجھیالے، مرتبہ آصف ثاقب، یحییٰ خالد، ایبٹ آباد، ہندکو ادبی سنگت، 1983ء، ص102

14۔ دلسوٹھے، سلطان سکون، فیصل آباد، مثال پبلشرز، 2008ء، ص103

15۔ ایضاً، ص136

16۔ ککھ تے لکھ، پرواز تربیلوی، ایبٹ آباد، ہندکو ادبی جرگہ، جنوری 2000ء، ص56

17۔ نین کٹورے، عبدالغفور ملک، ایبٹ آباد، مصطفائی پریس، 1997ء، ص9

18۔ سنجھ سویل، محمد فرید پروفیسر، ایبٹ آباد ہزارہ پرنٹنگ پریس، 1987ء، ص8

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 101-110

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

مثنوی حاجی محمد صفوریؒ کی صوفیانہ اہمیت اور اس کا فکری و فنی جائزہ

ڈاکٹر الطاف حسین لنگڑیال
ڈائریکٹر بہاولنگر کیمپس، اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور

Abstract

Haji Muhammad Safoori (1880-1934) was a Sufi Poet of Punjabi's central accent Rachnavi. He wrote a famous folk lore of sub-continent "Sussi Punnu" in the shape of 'Masnavi'. It is a tradition of Islamic Sufism to present the Sufism's approaches in the shape of stanzas, poems and through folk lore stories. Through this method they tried to engage the attention of common people and finally succeeded to convey their massage of love, peace and harmony and this way they had provided the answers of basic questions of human beings. reason of human creation, human responsibilities in this world and its impact on the life of Hereafter. This article is a critical study of Sahibzada Haji Muhammad Safoori's above mentioned Masnavi, its importance in Sufi literature and its ideological and artist significance.

دریائے راوی پر ضلع خانیوال اور ٹوبہ ٹیک سنگھ کے سنگم پر ہیڈ سدھنائی سے شمال کی طرف قریباً

چار پانچ کلومیٹر، اٹھارویں صدی عیسوی کی معروف صوفیہ حضرت مائی صفورہؒ (1742ء-1794ء بمطابق 1155ھ-1209ھ) آسودہ خاک ہیں۔آپ کے آباء اجداد سدوزئی پٹھانوں کے قبیلے کے ہمراہ قندھار کے راستے ہجرت کر کے ملتان آئے تھے اور بعد ازاں شورکوٹ کے نواح میں بس گئے۔آپ کے جدِ امجد خواجہ فتح محمد داؤد فاروقی قادری سلسلے کے بزرگ تھے۔(1) انہی کی پوتی اور اسی سلسلے ہی میں مائی صاحبہ اپنے دور کی صاحبِ حال ولیہّ گزری ہیں اور مرجع خلائق تھیں۔ مائی صفورہؒ کی اولاد میں بہت سارے نامور اور باکمال بزرگ پیدا ہوئے جنہوں نے شریعت اور طریقت کے اس چشمے کو جاری رکھا جس کو مائی صاحبہ نے اپنی زندگی میں جاری کیا۔ اِنہی خدارسیدہ ہستیوں میں صاحب زادہ حاجی محمد کا نام بھی خاصا مشہور ہوا۔آپ 1880ء میں پیدا ہوئے اور خاندانی رواج کے مطابق دینی اور دنیاوی تعلیم مقامی مکتب سے حاصل کی ۔ حاجی محمد صفوری جوانی میں عشقِ مجازی میں گرفتار ہوئے مگر شریعت اور خاندان کے بندھنوں کے باعث حد سے گزرنے سے باز رہے۔ بے قرار ہو کے گھر سے باہر نکل پڑے اور روحانی سکون کے حصول کے لئے مختلف عالموں ،صوفیوں اور درویشوں کی خدمت میں حاضر ہوئے یوں عشقِ مجازی کے جذبات آہستہ آہستہ عشقِ حقیقی میں ڈھلتے گئے۔اور ان کی منزل خدا کی ذات بن گئی۔ پہلے پہل جب گوہرِ مقصود ہاتھ آتا نظر نہ آیا تو گھبرا کے کہہ اٹھے :

بحر عمیق حقیق اندر تحقیق رفیق سوائے
بوڑ کروڑ گئے گھر اپنا لعلاں دے سدھرائے
گھمن گھیر وھیر اندر پئے ڈھیر تے فیر نہ آئے
حاجی محمد باجھ شناور کون بحر تر جائے (2)

پھر حقیقت تک پہنچنے کی کٹھن راہ پر غالب آنے کیلیئے قاضی الحاجات کے حضور یوں التجا کرتے ہیں:

رمز تری کوئی گجھی ماہی لبھے کسے نوں ناہیں
وسائیں کولے رکھنائیں اوہلے لاہ حجاب کداہیں
مدتاں ہوئیاں بھال کریندیاں پئے گیاں اوجھڑ راہیں
حاجی محمد دس کوئی حیلہ کیچ ونجاں کس راہیں (3)

پنجابی زبان کے مرکزی لہجے کے اس صوفی شاعر کی ساری زندگی مریدوں اور عقیدت

مندوں کی روحانی تربیت میں گزر گئی اور وہ 27 فروری 1934ء کو اس دارفانی سے کوچ فرما گئے۔ مائی صفورہ کے مقبرے کے پاس آرام فرما ہیں ۔ چچا کی بیٹی سے شادی ہوئی تاہم کوئی اولاد نہ ہوئی۔ آج ان کی کتاب ''سسی پنوں'' کے سوا ان کی کوئی یادگار باقی نہیں ۔ (4)

کتاب سسی پنوں از حاجی محمد صفوری کا فنی وفکری جائزہ:

شعر اور لوک داستانوں کو نظم کر کے ان میں صوفیانہ رنگ اور اس راستے سے منازل سلوک اور مشکلاتِ طریقت کا بیان اسلامی صوفی روایت کا لازمہ ہے۔ ابنِ عربی کا نام اس روایت کے اولین ناموں میں آتا ہے تاہم برصغیر میں تو صوفیاء کے ہاں یہ انداز کچھ زیادہ ہی مقبول ہے۔

ہماری اس دھرتی پر لوک داستانوں میں جتنے قصے مشہور ہوئے ہیں ان میں 'سسی پنوں' قصے نے ہمہ گیر شہرت حاصل کی ہے اور یہ قصہ برصغیر کی تمام زبانوں میں نظم کا روپ دھار چکا ہے۔ ایک محتاط اندازے کے مطابق صرف پنجابی زبان میں کم از کم ایک سو شاعر ایسے گزرے ہیں جنہوں نے شاعری کی کسی نہ کسی من چاہی صنف میں اس معاشقے کو پیش کیا ہے۔ سسی پنوں کے بارے میں مختلف زبانوں میں جو شعری مجموعے ملتے ہیں ان کے مطالعے سے معلوم ہوتا ہے کہ دراصل جو شاعر صوفی تھے انہوں نے تصوف اور اخلاق کی گہری رمزوں کو اس پریم کہانی میں پرو کر بیان کیا ہے۔ صاحبزادہ حاجی محمد صفوری بھی بزرگوں کے اسی گروہ کے عظیم فرد تھے۔

1- انہوں نے اس قصے کا پلاٹ ''تحفۃ الکرام'' مصنفہ میر علی شیر قانع تتوی ، ''تاریخ بلوچستان'' مصنفہ رائے بہادر ہتورام، ''سسی پنوں'' مصنفہ حضرت صالح محمد اور ''سسی پنوں'' مصنفہ سید ہاشم شاہ ، کو سامنے رکھتے ہوئے تیار کیا اور منتخب واقعات کی کڑیوں کو ملاتے ہوئے اس بات کا خیال رکھا کہ مثنوی کے فنی تقاضے بدرجہ اتم پورے ہوں اور موقع کی مناسبت سے مذہبی عقائد، صوفیانہ افکار اور اخلاقی تعلیمات کا پرچار بھی جاری رہے۔ یاد رہے کہ صاحبزادہ حاجی محمد صفوری کے بزرگ حضرت صالح محمد صفوری نے صوفیانہ واردات کے اظہار کے لیے پنجابی میں ''سسی پنوں'' کے ساتھ ساتھ فارسی زبان میں ''سوہنی مہینوال'' کے قصے کو بھی ذریعہ اظہار بنایا ہے۔ (5)

2- سسی پنوں کے سارے کردار ہماری اس دھرتی کے جیتے جاگتے اور حقیقی کردار لگتے ہیں

اور ہر کردار اپنے مزاج ، جذبات اور عادات کے اعتبار سے کسی جانے پہچانے فرد کی بھرپور نمائندگی کرتا ہے۔ اگر کہیں قصے کی ہیروئن سے مافوق الفطرت عمل ظاہر ہوا بھی ہے تو اس کی تائید کے لئے مذہبی عقیدہ اور تاریخی حوالہ پہلے سے موجود ہے۔

3- صاحبزادہ حاجی محمد صفوری بڑے درد مند، نرم دل، خوش ذوق، شیریں زبان اور غیر متعصب انسان تھے۔ اسی لئے ان کی مجلس میں ہر علاقے ، ہر درجے اور ہر فرقے کے لوگ شریک ہوتے تھے۔ اور وہ ہمیشہ سادہ عام فہم اور پرتاثیر رچناوی لہجے میں وعظ فرماتے تھے۔ البتہ عالمانہ گفتگو میں عربی، فارسی اور ہندی الفاظ بے تکلف استعمال کرتے تھے اور یہی خصوصیت ان کے شعروں میں بھی نمایاں ہے۔ (6)

4- صاحبزادہ موصوف جامع کمالات تھے وہ عشق مجازی کے رمز آشنا اور عشقِ حقیقی کے لذت شناس تھے ۔ مذہبیات کے فاضل اور متعدد زبانوں کے ماہر تھے۔ تہذیبی مطالعہ کے شائق اور معلومات کا خزینہ تھے۔ متشرع سجادہ نشین اور صاحبِ حال صوفی تھے ۔ موسیقی کے شیدائی اور قادر الکلام شاعر تھے۔ یہ سارے اوصاف ان کی مثنوی میں اس انداز میں کارفرما ہوئے ہیں کہ وہ صوری اور معنوی محاسن کا حسین ترین مرقع بن گئی ہے۔

5- فنی لحاظ سے ان کی شاعری میں تشبیہہ، استعارہ، مجاز مرسل، کنایہ، بدائع، صنائع، تلمیح اور مبالغہ کا جا بجا برمحل استعمال ان کے اشعار کو چار چاند لگا دیتا ہے۔ اور قاری ان کے سحر میں ایسا مبتلا ہوتا ہے کہ وہ ان کی مثنوی کو اس حالت میں پڑھتا چلا جاتا ہے کہ اس کے دل و دماغ کی دنیا تہہ و بالا ہوتی چلی جاتی ہے۔ روح کے اندر عجب انداز کی تلاطم خیز موجیں اٹھتی ہیں جو بالآخر آنکھوں کے بند توڑ کر کسی منہ زور سیلاب کی صورت بہہ پڑتی ہیں۔ اور گرد سے اٹی دل کی دنیا کو صاف شفاف کر دیتی ہیں۔ نمونہ کلام ملاحظہ ہو۔ شاعر اپنی قادر الکلامی اور اس وصف کے وہبی ہونے کا اظہار یوں کرتا ہے:

شعر کرن دی جاچ نہ مینوں ڈردا شعر نہ آکھاں
درد ہووے دل شاعر دے شعر آون بھن بھن کھاکھاں
درد منداں دے کال ہمیشہ شاعر ہوئے لاکھاں
حاجی محمد درد دلاں دے جالن جنگل راکھاں (7)

وہ عبادات میں محض ظاہری پوجا پاٹ کو بے فائدہ سمجھتے ہیں۔ وہ اس معاملے میں اخلاص اور محبت کو ضروری خیال کرتے ہیں۔ اندر باہر دونوں کی صفائی کے قائل ہیں اور تکبر کو اس راستے کی سب سے بڑی رکاوٹ سمجھتے ہیں یعنی وہی متصوفین دنیا داروں اور مال وزر کے طالبوں کے بارے میں فرماتے ہیں:

من میلا تے تن اجلا متھے محراب لگاویں ، شیخ سداویں
من دا منکا مول نہ پھیریں تسبیح رول رنجھاویں ، بید بناویں
متھے تلک تے ہتھ وچ گڑوی گنگا جل وچ نہاویں ، کتھا سناویں
حاجی محمد خودی تکبروں جاں تک باز نہ آنویں ، راز نہ پانویں (8)

سسی کے صندوق میں ڈال کر دریائے سندھ کے سپرد کرنے اور دریائی بلاؤں کی اس پر یلغار کی منظرکشی دراصل روح کے جسم میں داخل ہونے ، اس دنیا میں آنے اور یہاں کے مصائب اور شیاطین کے حملوں سے عبارت ہے۔ پُر کار و پُر گو صوفی شاعر ایک مومن کو ان بلاؤں سے یوں خبردار کرتے ہیں:

اٹھ قسمت سد گھاڑو جلدی کر سامان سفر دے
مانگر مچھ کھلے اڈ کیندے بھُکھے ماس بشر دے
منت منن سیسار سندھل دے پیاسے خون جگر دے
حاجی محمد کچھو کالے کھلے تمام بحر دے (9)

جسدِ انسانی کی صناعِ اعظم کے ہاتھوں لاجواب تخلیق اور جسم و روح کے تعلق اور موت کو ایک اور جگہ یوں بیان کرتے ہیں:

پنجرہ گھڑیا گھاڑواں سوہنا گُجھ نہ رکھی کائی
پکڑ پکھیرو قید کیتو نے ترس نہ کیتا رائی
پنجرہ جدوں پرانا ہویا اوڈ گیا مرغ ہوائی
حاجی محمد قدر قضا دی رمز کسے نہ پائی (10)

مصائب زمانہ، مسائل و مشکلات اور شیطانی حملے اس دنیا کی زندگی کا لازمی حصہ ہیں۔ ایک مومن صادق کے لیے تقویٰ اور پروردگارِ عالم اور مقصودِ حقیقی کے علاوہ ان سے نبرد آزما

ہونے کے لیے کوئی اور سہارا نہیں ہوتا۔ مومن کے لیے اس دنیا کے دہشت ناک اور طوفانی شب و روز کو شاعر سسی کے دریا میں صندوق بند سفر کی منظر کشی کے پردے میں یوں بیان کرتا ہے:

ٹھاٹھیں بنھ بنھ ہاٹھی آون راٹھی بن لشکر دا
دہشت ناک اٹھیون دھڑیاں پیون خون جگر دا
سیہڑاں دے وچ بھیڑاں آون سہے صندوق صبر دا
حاجی محمد شوہ دریاویں ہک تکیہ پرور دا[11]

اور اسی مضمون کو زندگی کے کسی عہد میں تمام شیطانی حیلوں اور چالوں کے مقابلے میں راہِ حق پر عزیمت و ثابت قدمی کی عکاسی، رچناوی الفاظ کا خوبصورت استعمال کرتے ہوئے کہتے ہیں:

ستارواں دینہہ سسی لُڑھدی نوں بُلھن ٹکراں مارے
مانگر مچھ جلھوڑے جوڑے ہار کھلوتے سارے
وات پدھار سیسار تھکے صندوق چُھٹا ہر وارے
حاجی محمد وس نہ چلے ہیسھ کھلے ہتھیارے[12]

مندرجہ بالا بند میں بُلھن کا ذکر شاعر کے وسعتِ مطالعہ اور مشاہدے کی دقتِ نظری کی دلیل ہے۔ دریائے سندھ میں پائی جانے والی اندھی ڈولفن کو سندھی زبان میں ''بُلھِن'' کہتے ہیں۔ یہ دنیا کی انوکھی اور واحد جنس ہے جو صرف دریائے سندھ میں پائی جاتی ہے۔

خالصتاً فنی اعتبار سے بھی حاجی موصوف کا کلام ایک ایسا ادبی خزانہ ہے جس میں شعری منظر کشی کیلئے ایسی خوبصورت اور برمحل تشبیہات اور استعاروں کا جا بجا دل موہ لینے والا استعمال کیا گیا ہے جو نہ صرف رچناوی زبان میں نایاب ہے بلکہ اس طرح کی وافر مثالیں دیگر معاصر زبانوں کے شعراء کے ہاں بھی ملنا مشکل ہیں۔ دریائے راوی کے پڑوس میں آسودہ خاک ہمارے محترم صوفی شاعر کی مثنوی میں بھی راوی کے پانی کی طرح بلا کی تیزی اور کاٹ ہے۔ منہ زور دریا کی طرح بلا خیز لہروں پر لہریں اور چھلوں پر چھلیں شعروں کے بند توڑتی محسوس ہوتی ہیں۔ بند ملاحظہ کیجئے:

وال سسی دے بشِیَر کالے ڈردی کوئی نہ چُنڈے، سیس نہ گُنڈے
زہری ناگاں ڈنگ سنوارے مار نہارے گُنڈے، کھِپرے لُنڈے

چھجلی کڈھ کڈھ لین اُلارے پَھنیَر پھُو کے پھُنڈے ، پوچھل لُنڈے
حاجی محمد باجھ سپودھیاں کون کِیلے تے گُنڈے ، منتر مُنڈے (13)

اس بند میں جہاں شاعر فنی پختگی کے بامِ عروج پر ہے وہیں اس دنیا کی کاٹ اور زہرنا کی، اس کے نازنخرے، ایک صوفی اپنی طرف متوجہ کرنے اور غیراللہ کی طرف متوجہ کرنے اور منزل مراد کھوٹی کرنے ہزاروں جتن اور نت نئے دل لبھانے والے مناظر کی دلکشی سے بچ نکلنے کا کوئی راستہ ماسوائے علم وعمل کے لحاظ سے کامل اصفیاء کے نہیں جانتا اور نہ ہی ان سے نبرد آزما ہو سکتا ہے۔ جیسے خطرناک سانپوں کی بے بہا انوع کی بھیڑ میں جید شکاری اور کہنہ مشق جوگی ہی ان کی زہرنا کیوں سے بچ کر ان کو پکڑ سکتے ہیں۔

اسی طرح مندرجہ ذیل بند میں دنیا کی آنکھوں کو ظالم اور نہایت تیز وطرار شکاری عقاب سے تشبیہہ دی ہے جو بھوکا جوعان بھی ہے جبکہ دوسری طرف اس دنیا کی دل لبھانے والی ادائیں قندھار کے جری شیر جوانوں کی طرح ذبح کر دیتی ہیں اور عام انسانوں، مسافروں کا تو وادی صفا میں قدم رکھنا ہی محال ہے۔ عامۃ الناس تو شیطان کا اسی طرح لقمہ تازہ ہیں جیسے باز بڑے آرام سے چڑیوں کو شکار کرتا ہے:

نین سسی دے ظالم خونی بھُکھڑے باز شکاری ، لین طراری
ویکھن نال حلال کرن کڈھ مارن تیر کٹاری ، مرد قندھاری
باز چھُٹے کوِیں آوِن خالی جھاٹ مریندے کاری ، بنھ کے طاری
حاجی محمد چڑیاں کیونکر جاون مار اُڈا ری ، کر ہُشیاری (14)

شاعر کے نزدیک اس دنیا کی یہ خیرہ کردینے والی ادائیں، اس کے لب ورخسار اور گیسوہائے دراز اور زیوراتِ دلآویز، ایک چنچل دوشیزہ کی مانند ہیں جس کے ماہتاب رُخِ انور کی جھلک دیکھنے کے آرزومند فرشتوں جیسی مخلوق بھی ہوسکتی ہے، تاہم یہ کیسی بے ثبات دنیا ہے بس آج کل کی مہمان دنیا، اس کی ہر شے عارضی ہے۔ قضا کے فرشتے تو ہر دم تیار اس کے خاتمے کے لیے حکم کے منتظر ہیں:

سسی دے سر چھتّے سوہندے بُندے کَنّیں لَٹکدے ، لال جھَلکدے
رُخ انور نوں ، ماہ بدر نوں ویکھن کانْ تمکدے ، ملک فلک دے

ناز نہورے، چنچل ٹورے، سبھ مہمان پلک دے، اَج بَھلک دے
حاجی محمد قہر قضا دے ہر دم وتّن وَکدے ، تینوں تک دے[15]

قلم اور لفظ کے تعلق اور اپنی تحریر وتخلیق کی تاثیر کے حوالے سے شاعر کا لاجواب بند ملاحظہ ہو:

قلم فراق دے کلمے لِکھ لِکھ سینہ چاک کرایا
رو رو حرف حزن دے پاوے سوز گداز سوایا
ڈر ڈر لِکھدا تھَر تھَر کنبدا ہے محتاج پرایا
حاجی محمد بے وَس کاتا قلم کُشاں ہتھ آیا[16]

شاہ و گدا، اچھے بُرے، جوان و پیر اور ہر ذی روح کے لیے موت کے اٹل ہونے کا ذکر بہت خوب صورت پیرائے میں پیش کرتے ہیں جس سے ان کا مدعا اپنے ارادت مندوں کو بالخصوص اور عوام الناس کو بالعموم آخرت کی تیاری پر آمادہ کرنا ہے، مندرجہ ذیل بند ملاحظہ ہوں:

کال سمھال کرے کل جگ دی کسے کولوں نہ ٹلّے
بھلے بُرے سبھ ہار چلے کئی خان جوان اَوَتّے
شاہ گدا سبھ جھوک لدا گئے لکھ لاڈاں دے پلّے
حاجی محمد ہر زِندے نوں اوڑک پین پتھلّے[17]

اُڈ گئی بلبل چَھڈ اَشیانہ سٹ کے تانگھ چمن دی
اَج ونجاں یا بھَلکے جانواں آہی تیار کدن دی
راتیں سُتیاں یاد پئی گل اُٹھیُس حُب وطن دی
حاجی محمد یاراں مِلیاں کی اے لوڑ کفن دی[18]

ہمارے ممدوح صوفی شاعر نے اپنی مثنوی کا آغاز کرنے سے پہلے روایتی طور پر حمدِ باری تعالیٰ 'تمہید' کے عنوان سے کیا ہے۔اسی طرح نعت رسول کریمﷺ بعنوان فخرِ بنی آدمؑ باعثِ تکوینِ عالم بھی شامل اشاعت ہے۔، مدحت خلفائے راشدین بعنوان درصفت ارکانِ دیوانِ محمدیؐ، مناقبِ اہل بیت، مناقبِ غوث الثقلین، درصفت سلطان الاولیاء حضرت عبدالحکیم، در مدح شہسوارِ طریقت پیر مہر علی گولڑوی بھی ان کی اس مثنوی کے آغاز سے پہلے موجود ہیں[19] تاہم

ہمارے مطالعہ کا اصل محور ان کی مثنوی 'سسی پنوں' ہے جس کا تنقیدی اور فکری وفنی جائزہ پیش کر کے اس کی صوفیانہ طریقِ کار کی روشنی میں اہمیت بیان کرنا مقصود ہے۔ اس لازوال مثنوی کا اختتام شاعر یوں کرتا ہے:

آ قلم ہُن بس کر لکھنوں دُکھڑے درد منداں دے
سینہ چیر کے زخمی کیتائی لِکھ لِکھ درد دِلاں دے
اوڑک دل توں داغ نہ جاندے وچھڑ گئے سجناں دے
حاجی محمد خاک دے جائے آخر خاک سماندے[20]

صاحبزادہ حاجی محمد کی مثنوی ''سسی پنوں'' ایک لاجواب شعری تخلیق ہے جو روحانی نکتہ سنجیوں اور طریقت کی زاویہ آفرینیوں سے بھرپور ہے۔ زیرِ نظر مقالے کے صفحات کی تنگ دامانی ان کے فن کی اثر آفرینی کا بھرپور احاطہ کرنے سے قاصر ہے۔

O

حوالے

1- یوسف طاہر،صاحبزادہ: کلیات صالح محمد صفوری معہ ضیمہ مائی صفورہ تے علی حیدر؛ مکتبہ صفوریہ، آ ئیڈیل سکول بلڈنگ،عبدالحکیم شہر،ضلع خانیوال،ص23

2- صفوری،حاجی محمد،صاحبزادہ: سسی پنوں؛ مرتب صاحبزادہ محمد یوسف طاہر ایم اے،آئینہ ادب چوک مینارانارکلی، لاہور1972ء ص17

3- صفوری،حاجی محمد،صاحبزادہ: سسی پنوں،ص18

4- طاہر،محمد یوسف، صاحبزادہ: مقدمہ سسی پنوں از حاجی محمد صفوری،ص18 ,17

5- یوسف طاہر،صاحبزادہ: کلیات صالح محمد صفوری معہ ضیمہ مائی صفورہ تے علی حیدر؛

6- طاہر،محمد یوسف، صاحبزادہ: مقدمہ سسی پنوں از حاجی محمد صفوری،ص19 ,18

7- صفوری،حاجی محمد،صاحبزادہ: سسی پنوں،ص33

8- ایضاً ص38

9- ایضاً ص39

10- ایضاً ص41

11- ایضاً ص44

12- ایضاً ص46

13- ایضاً ص51

14- ایضاً ص52

15- ایضاً ص52 ,51

16- ایضاً ص264

17- ایضاً ص58

18- ایضاً ص266

19- ایضاً ص21 تا 32

20- ایضاً ص266

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:70, Jan.-June. 2013, pp 111-120

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2013ء، مسلسل شمارہ 70

پنجابی کہانی دا اِک صدی دا سفر

ڈاکٹر جمیل احمد پال
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ شالیمار کالج، لاہور

Abstract

Short story is a popular form of modern literature. In Punjab, it has roots in pre-historic period but in modern age, it has travelled from English to Punjabi. After british age, literate people tried to write short story in their mother tongue successfully. Having an age of a century, short short has now deep roots and a vast canvas. Modern Punjabi short story has all the colours and flavours found in short stories of other languages. This article is a study of the travel of short story in Punjabi language.

کہانی آکھنا تے سننا ازل توں اج تک انسان دی فطرت رہی اے ایس لئی ''کہانی'' شروع توں ای ای کِسے نہ کِسے شکل وچ موجود رہی۔ پنجاب اندر وی ون سونے انداز دیاں کہانیاں ہزاراں سالاں توں پرچلت نیں پر ایہہ وی حقیقت اے کہ صنعتی معاشرے دے جنم لین توں پہلاں کہانی دا لہجہ داستانی تے غیر حقیقی رہیا، جیہدے وچ غیر فطری کرداراں تے واقعاں دی بھرمار ہوندی سی۔ پنجاب وچ مختلف داستاناں تے باتاں عام سن، اج توں چالھی پنجاہ سال پہلاں تیکر بچے راتیں سون توں پہلاں ماں یاں نانی/ دادی کولوں کہانی سن کے سوندے ہوندے سن۔ ''اجو کی کہانی'' دے مرتبین دا خیال اے کہ کہانی نے پنجاب وچ ای جنم لیا۔ اوہناں دے خیال مطابق:

> ''دنیا بھر دے عالم ایس تے متفق نیں کہ سبھ توں پہلیاں کہانیاں، جیہڑ یاں قلم بند ہوئیاں اوہ ''سپت سندھو'' (مغربی پاکستان) دے اوس علاقے وچ ہوئیاں سن، جیہنوں کل تائیں پنجاب آکھیا جاندا سی۔ حضرت عیسیٰؑ توں گھٹو گھٹ دو ہزار ورھے پہلاں ''رگ وید'' رچیا جا چکیا سی، ایہدے وچ دنیا دی پیدائش تے ہور

کئی اجیہیاں کہانیاں نیں، جیہناں بارے عالماں دا خیال اے پئی ایہہ اوس ویلے دیاں لوک کہانیاں نیں، جیہناں نوں ''رگ وید'' وچ اکٹھا کر دتا گیا اے۔'' (1)

اجو کے افسانے یاں شارٹ سٹوری دا بانی مغرب والیاں نُوں آکھیا جاندا اے۔ عبدالغفور قریشی دے بقول سبھ توں پہلوں اطالوی زبان وچ لقمان حکیم دیاں ''ایسوپ فیبلز'' تے مویل دے ناں دیاں کہانیاں وجود وچ آئیاں (2)

''ڈی کیمرون'' دے بعد امریکا دے ایڈگرایلن پویاں روس دے گوگول نُوں اج وی کہانی دا موجد منیا جاندا اے۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

''نکی کہانی دی جنم بھومی امریکا تے اسدا جنم داتا ایڈگر ایلن پومنن والیاں نالوں وکھرے وی کجھ سیانے نیں، جیہڑے ایہو درجہ روس تے اوتھوں دے مشہور لکھاری نکولائی گوگول(1809) نوں دیندے نیں۔'' (3)

ایسے نکی کہانی نوں وچ ویہاں کہانی کاراں نے عروج اُتے اپڑایا۔ اصل وچ جاگیرداری دور وچ لوکاں کول اینا ویلا ہوندا سی کہ اوہ لمے لمے قصے تے داستاناں سن تے سنا سکدے پر صنعتی دور آون نال لوکاں کول ویلا گھٹدا لگا گیا۔ کہانی دے شوقیناں نوں کسے اجہی مختصر چیز دی ضرورت جاپی جیہڑی اوہ کم دے تھوڑے جیہے وقفے، بس وچ بہہ کے گھر توں کم دی تھاں آوندے جاندے، یاں انج کسے مختصر ویلے وچ پڑھ سکن۔ دوجے پاسے پریس دی ایجاد پاروں پرچا کاری یعنی صحافت عروج اتے پہنچ گئی۔ ون سونے اخبار رسالیاں لئی ضروری ہو گیا کہ اوہ قارئین وچ مقبول ہون لئی کہانیاں ودھ توں ودھ شائع کرن۔ ایس چیز نے کہانی نوں بہت فروغ دتا۔

برصغیر وچ پریس نُوں متعارف کران دا سہرا انگریزاں دے سِر اے۔ انگریزاں ولوں کتاباں چھاپن دا اک وڈا مقصد عیسائی مذہب دا پرچار سی ایس لئی ریکارڈ اُتے ایہہ گل موجود اے کہ سبھ توں پہلاں عیسائی مشنریاں نے اپنا مذہب پھیلاون لئی دُوجیاں زباناں دے نال نال پنجابی وچ قصے کہانیاں لکھن دی نینہ رکھی۔ انجیل وچوں لئے گئے قصے کہانیاں نکے نکے پمفلٹ دی شکل وچ چھاپے گئے۔ انگریزی نظام ہیٹھ پڑھن والے مقامی لوکاں نے مقامی زباناں وچ کہانی نوں کھلار دتا۔

انگریزاں دے آون تے یورپی ملکاں دا اب پڑھن تے، ایتھوں دے پڑھے لکھے لوکاں ایہناں نویاں لوڑاں مطابق ڈھالن دی شعوری کوشش ویہویں صدی دے مُڈھ وچ کیتی۔ اوددوں ای ناٹک، ناول تے دوجے ادبی اظہاراں نوں اپنایا گیا، جیہناں وچوں اک نکی کہانی وی سی۔ (4)

انگریزاں دے آون دے کجھ چِر بعد ای پنجابی دے گُرمکھی رسم لخط وِچ ٹائپ تیار ہو چکی سی۔ ایس لئی سکھاں نے وی مذہبی کہانیاں لکھنیاں شروع کیتیاں، پنجابی وچ ناول تے کہانی 1892 وچ شروع ہو چکی سی پر باقاعدا کہانی وچ سب توں پہلاں کہانی کار لال سنگھ کملا اکالی نُوں مَنّیا جاندا

اے جیہناں نے 1911 وچ پنجابی افسانہ لکھنا شروع کیتا جد کہ 1913 وچ گُربخش سنگھ نے وی مختصر کہانی لکھنا شروع کیتی۔ گربخش سنگھ دِیاں ایہہ کہانیاں بعد وچ اوہناں دے مجموعیاں وچ شامل ہوئیاں۔تقریباً ایسے دور وچ ای بھائی ویر سنگھ (1925ء - 1872) نے وی پنجابی کہانی لکھی تے کُجھ لوک ایہناں نوں ای پہلا کہانی کار مَنّدے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک نے کملا اکالی تے گوربخش سنگھ نوں باقاعدہ پنجابی افسانہ دے موڈھی شمار کیتا اے۔ (5)

1923-24 وچ مشہورِ زمانہ پنجابی رسالے ''پریتم'' نے ''پھلواڑی'' جاری ہوئے جیہناں وِچ اپنے زمانے دے لحاظ نال بڑیاں سوہنیاں کہانیاں چھاپیاں گئیاں ایہناں وچ موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ دے ناں ذکر جوگ نیں۔ ایہناں کہانیاں دے عام موضوع دھارمک (مذہبی) تے سماج نُوں سدھارن والے سن۔ موہن سنگھ وید دا پہلا مجموعا ''ہیرے دِیاں کنیاں'' 1927 وِچ چھاپے چڑھیا سی۔ گربخش سنگھ اپنی حیاتی دا اِک وڈا حصہ امریکا وچ بِتا کے آئے سن اوہ سماج واد (سوشلزم) توں متاثر سن۔ جوان، جذباتی تے وسائل والے سن۔ اوہناں نے ''پریت لڑی'' دے نال نال بُہت ای معیاری رسالا شروع کیتا تے پنجابی کہانی نُوں وی نَویاں راہواں وکھائیاں۔ اوہناں دا مجموعا ''پریت کہانیاں'' دے ناں نال 1927 وچ چھَپ کے ہر پاسے تھرتھلی پا گیا۔ (6)

پنجابی کہانی دے ایتھوں تیک دے سفر وچ سانوں بُہتے ناں سکھاں دے ای ملدے نیں پر 1929 وچ جوشوا فضل دین نے لائل پور (موجودا فیصل آباد) توں ''پنجابی دربار'' دے ناں نال اِک رسالا کڈھیا۔ (7)

جوشوا فضل دین دا مہینا وار ''پنجابی دریا'' فارسی رسم الخط وچ سی تے ایس رسالے دی وجہ کر کے کہانی لکھن والیاں دی اِک کھیپ سامنے آئی جہدے وچ اظہر حیدر، فضل شاہ، رشید احمد گجراتی، میراں بخش منہاس، تاج الدین تاج، محمد رفیع ستم، خواجا ظہور الدین احمد، مولا بخش، ریاض انور، خورشید عالم، پادری جلال الدین، بشیر الدین، فضل الٰہی قریشی، مولا بخش لون، عابد زبیری، پنڈت شِو لال بسمل، ہزارہ سنگھ، مہر سنگھ مہر وغیرا دے ناں شامل نیں، آپ جوشوا نے صرف طبع زاد کہانیاں لکھیاں سگوں انگریزی توں ترجمہ وی کیتیاں جیہڑیاں بعد وچ اوہناں دے مجموعیاں وچ شامل ہوئیاں۔ انج 1930 دی دہائی تیک پنجابی کہانی اپنا اِک وکھرا مہاندرا بنا چُکی سی تے لکھن والیاں دی اِک اجہی کھیپ سامنے آ گئی سی جیہنے بعد وچ پنجابی کہانی نُوں لازوال تحفے دِتے۔مشہور پنجابی ناول نگار نانک سنگھ نے وی ایس دور وچ ای ناول دے نال نال مختصر کہانی لکھنی شروع کیتی۔

مشہور ہندی کہانی کار پریم چند دی کنڈ تھاپڑی ہیٹھ 1936 وچ ترقی پسند تحریک دی نینہ رکھی گئی۔ ایس تحریک وچ اردو ہندی لکھن والیاں دی تعداد بُہتی رہی، پر برصغیر دیاں ہور وڈیاں زباناں خاص کر بنگالی تے پنجابی وی بُہت متاثر ہوئیاں۔ ترقی پسند تحریک نے فراری ادب، ہیئت پرستی،

کھوکھلی رومانویت، نسلی تعصب تے انسانی استحصال دی مخالفت دا نعرا لایا تے ایہدے اثر پاروں پنجابی کہانی وی نَویں سواداں تے نَویں رویّاں توں جانو ہوئی۔ ایس دور وچ ناول نظر انداز ہویا پر کہانی نے بہت عروج پایا۔ اکثر افسانہ نگاراں نے مغربی تیکنیک نُوں مُکھ رکھ کے کہانیاں لکھیاں تے پنجابی کہانی دا کینوس وسیع توں وسیع تر ہون لگ پیا۔ ایس دور وچ ای مشہور زمانہ شاعر امرتا پریتم وی شاعری دے نال نال کہانی لکھن لگے۔ اوہناں دے دو مجموعے ''چھبی ورھے بعد'' تے ''کنجیاں'' 1943 وچ چھاپے چڑھے۔

پاکستان بنن توں بعد دا کُجھ عرصا اتھل پتھل دا زمانہ سی۔ ایس دور وچ پنجابی لکھن والے سارے ای سکھ لکھاری بھارت چلے گئے تے میدان سکھنا رہ گیا۔ 1948 وچ روزوار ''آغاز'' نے پنجابی سپلیمنٹ شروع کیتا جیہدے وچ سجاد حیدر دی اِک ادھی کہانی چھاپے چڑھی۔ (8)

1951 وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے ''پنجابی'' دے ناں توں پنجابی زبان وچ اِک مہینا وار شروع کیتا۔ فقیر محمد فقیر مرحوم پنجابی زبان دے عملی کارکن سن تے اوہناں نے بُہت سارے اُردو لکھاریاں نُوں پنجابی وچ لکھن ول پریریا۔ فقیر محمد فقیر ہوراں بعدوں ''پنجابی'' دیاں فائلاں وچوں کہانیاں تے مضموناں دا اک پراگا ''لہراں'' دے ناں نال ترتیب دتا جیہڑا بی اے دے نصاب وچ لما چر لگا رہیا۔

رسالا ''پنجابی'' وچ جیہناں افسانہ نگاراں دیاں کہانیاں چھپیاں اوہناں وچ جوشوا فضل الدین، اکبر لہوری (چودھری محمد اکبر خاں)، سجاد حیدر، صادق قریشی، وقار انبالوی، نذر فاطمہ، رفیق لودھی، سہیل یزدانی، شفیع عقیل، نُور کاشمیری وغیرا دے ناں ذکر جوگ نیں۔

1960 توں 1970 تک دی دہائی وچ پنجابی کہانی وچ ہیئت تے مواد دے حوالے نال کئی تجربے ہوئے۔ ایس دہائی دے شروع وچ ای افضل احسن رندھاوا دا ناں اِک اہم ناں دے طور اُتے سامنے آیا۔ ایہناں دا مجموعا تاں بعد وچ چھپیا پر اِک ودھیا کہانی کار دے طور اُتے اوہناں نے اپنا آپ بُہت پہلاں منوا لیا۔ فیر کہانیاں دے مجموعے آون لگ پئے۔ نواز دا ''ڈونگھیاں شاماں'' 1960 وچ چھپیا۔ ایہدے وچ اوہ کہانیاں شامل سن جیہڑیاں زیادہ تر روزنامہ ''امروز'' دے پنجابی صفحے اتے چھپدیاں رہیاں۔ جولائی اگست 1960 وچ مہینا وار ''پنجابی ادب'' نے اپنا کہانی نمبر شائع کیتا جیہدے وچ مشرقی تے مغربی پنجاب دے نامور لکھن والیاں دیاں اٹھاراں کہانیاں شامل سن، ایہناں وِچوں پاکستان توں نواز، شریف کنجاہی، اکمل علیمی، رشیدہ سلیم سیمیں، ضمیر ملک، نجیب اسلم، شگفتہ پروین، سلیم رفیقی، آصف رانا تے آصف خاں دے ناں شامل نیں۔

''پنجابی ادب'' دے ایڈیٹر محمد آصف خاں، آپ اک چنگے کہانی کار سن تے کہانی دے فروغ وچ دلچسپی وی لیندے سن۔ اوہناں دی ہلاشیری نال پنجابی کہانی دی اِک خوبصورت چون سامنے آئی۔ ایس چون وِچ 30 دے نیڑے تیڑے کہانیاں شامل سن جیہناں دے مرتبین وچ

محمد آصف خاں، خالد لاہورے شہباز ملک دے ناں شامل سن۔ ایس پراگے دا ناں ''اجو کی کہانی'' سی۔ ایسے سال ''دل دیاں باریاں'' دے ناں نال عبدالمجید بھٹی نے وی اِک بہترین چون شائع کیتی، 1965 وچ آغا اشرف دا مجموعا ''واء ورولے'' 1967 وچ اختر سلیمی دا ''لمیاں اُڈیکاں'' ایسے سال رفعت دا ''اک اوپری گُڑی'' 1968 وچ نسیمہ اشرف علی دا ''سُکے پتر، شائع ہوئے۔ رفعت نے اپنے تازے پراگے ''امرت نواس'' وچ اپنے پہلے مجموعے بارے دلچسپ انداز نال دسیا اے۔ اوہناں دے اپنے مطابق اوہ ٹمپل روڈ اتے ''پنج دریا'' دے دفتر گئے جتھے اوہناں دا شفقت تنویر مرزا تے محمد آصف خاں نال رابطہ ہویا۔ ایہناں سجناں دے مشورے نال رفعت نے کجھ کہانیاں نوں پنجابی وچ پرتا کے پنجابی ادبی سنگت وچ پڑھیاں۔ جدوں چھپیاں تاں اوہناں دی ماں جی نوں یقین ای نہ آیا: اک دن میری آپو جی (امی) نے مینوں پُچھ لیا:

> ایہہ تینوں پنجابی کون لکھ کے دین لگ پیا اے...... ویکھ جیہڑا کم نہ آوندا ہووے اوہ کسے کولوں اُدھار نہیں لئی دا۔ گل کھُل جاوے تے بےعزتی ہوندی اے۔ توں اخبار وچ اردو لکھنی ایں، ایہہ پنجابی کون لکھدا اے؟'' تے جد میں ایہناں نوں ساری گل دسی تے ایہناں دے چہرے تے میرے ولوں بے اعتباری دا رنگ سی۔ تے میں اوتھے پیا رسالا چُک کے ایہناں دے سامنے پنجابی پڑھ کے ایہناں نوں سُنائی...... تے اوہ حالاں وی حیران سن تے اوہ کوئی ''بارھاں ماہ'' سن تے میں اپنی آپو نوں اوہ وی پڑھ کے سنا دتے تے ایہناں حیران ہو کے آکھیا ''دھیے! تیریاں گلاں میری سمجھوں باہر ہوندیاں جاندیاں نیں۔ پر ویکھیں کدی کسے کولوں لکھوائیں نہ۔ تے کسے دا لکھیا ہویا اپنے ناں دے نال نہ چھپوائیں۔ اپنی تحریر اپنی ذہانت اپنی ہوندی اے۔ ویسے تیرے پیو نے تینوں کُجھ بہتا ای سر چاڑھ لیا اے۔ (9)

رفعت ہوراں دے کجھ افسانے پنجابی ادبی سنگت وچ پڑھے گئے تے رسالیاں وچ وی چھپ گئے تاں شفقت تنویر مرزا نے اوہناں نوں کتاب چھپوان دا مشورا دتا:

> جد میں اپنے پنج چھے افسانے سنگت وچ پڑھ لئے تے پنجابی رسالیاں وچ چھپدے وی رہے تاں اک دن شفقت تنویر مرزا نے مینوں آکھیا تُسیں تے بنے اپنی جلدی ای اپنا کُجھ لکھ لیا اے، لگدے ہتھ اک کتاب چھپوا لوو۔ میں اک بندے نال گل کیتی اے...... ایہنوں دے دیو۔ اسیں ایہہ کتاب کورس وچ شامل کر لواں گے......'' سگوں میریاں ایہناں بھراواں آصف خاں، نواز، شفقت مرزا ہوراں مل کے میری پہلی کتاب چھپوا کے ایہدا فنکشن وی رائٹرز

گلڈ وچ کرلیا''اک اوپری کڑی'' میری پہلی کتاب سی۔ (10)

1969 وچ حنیف چودھری دا'' کچ دی گڈی'' تے احسن واگھا دا''تھل کرن دریا'' چھپے۔ ایہہ دور پنجابی کہانی واسطے اِک زرخیز دور رہیا جہدے وچ نہ صرف پنجابی دیاں کئی ادبی تنظیماں دی نینہہ رکھی گئی سگوں پنجابی رسالیاں دی گنتی وچ وی وادھا ہویا، جہدے سِٹے وچ قدرتی طور اُتے کہانی دی منگ وی ودھی، روز وار''امروز'' 1950 دی دہائی دے شروع توں ای ہفتا وار پنجابی ادبی صفحا شروع کر چکیا سی جہدے راہیں بُہت ساریاں اُچ پدھری کہانیاں سامنے آئیاں۔

1970 دا دہاکا ملکی تواریخ وچ اِک اہم تھاں رکھدا اے۔ سماجی قدراں دی ٹُٹ بھج تے نویاں قدراں دا جنم ہویا۔ سیاسی بے چینی تے احتجاج بھاویں ایہہ دہاکا شروع ہون توں پہلاں ای شروع ہوئے سن (سگوں جے سچ پچھو تاں ایہدی لڑی 1965 دی جنگ نال ملدی اے) ایس دہاکے دے شروع وچ ای عروج تے اپڑی۔ عام آدمی نُوں احساس ہویا کہ اوہ تے اجے وی خالی ہتھ اے۔ ہندو بانیا گیا تے اوہدی تھاں''مسلمان بانیا'' آ گیا۔ ایس لئی سیاسی تے ثقافتی سطح اُتے تبدیلیاں لیان دیاں کوششاں ہوئیاں۔ 1971 وچ بنگلا دیش بنن دے بعد رہ گئے پاکستان وچ اِک شکست دے احساس تے اُداسی نے جنم لیا۔ 1970 دے شروع ہون والے دہاکے وچ پنجابی زبان نُوں ایہدے اپنے دیس وچ جائزہ تھاں دوان دی کوشش نویں مرحلے وچ داخل ہوئی۔ نویں رسالیاں تے ادبی تے ثقافتی تنظیماں توں وکھ پنجاب یونیورسٹی وچ ایم اے پنجابی دیاں کلاساں شروع ہوئیاں۔ شروع ہویا جہدے بعد ایہنوں بی اے تے ایف اے وچ وی کِسے حد تک پڑھایا جان لگ پیا، جہدے نال پنجابی کتاباں تے رسالیاں دی رِیڈرشپ وچ وی کُجھ وادھا ہویا۔ لکھاریاں دی گنتی وی ودھی۔ اوہ لوک جیہڑے پنجاب نُوں نِری شاعری دی زبان سمجھدے سن، ایہہ منّن لگ پئے کہ ایہدے وچ ودھیا تے اعلاقسم دی نثر وی لکھی جاسکدی اے۔ سو ایس دور وچ نثر ولے بوہتی توں بوہتی توجہ دِتی جان لگ پئی۔

1960 والے''پنجابی ادب'' دے کہانی نمبر مگروں اک لمے وقفے دے بعد 1975 وچ مہینا وار''پنج دریا'' نے کہانی نمبر شائع کیتا جہدے وچ دوہاں پاسیاں دے پنجابی کہانی کاراں دیاں پینتی کہانیاں شامل سن۔ مہینا وار''لہراں'' نے وی جولائی اگست 1985 وچ اِک شمارا کہانی نمبر دی صورت وچ کڈھیا جہدے وچ 30 کہانی کاراں دیاں تخلیقاں تے دو مضمون شامل سن۔ ایہہ دوویں نمبر کہانی کاراں نوں پریرنا دین دا باعث بنے۔

اج دی پنجابی کہانی اپنے پہلے دن توں اِک لما سفر طے کر چکی اے تے اپنی جھولی وچ بُہتے سارے انمول فن پارے رکھدی اے۔ اسیں اج دے پنجابی کہانی کاراں نُوں تِن پیڑھیاں وچ ونڈ سکنے آں۔ ایہناں وچ پہلی پیڑھی اوہ اے جیہنے پاکستان بنن توں پہلاں یاں اوس توں فورن بعد لکھنا

شروع کیتا۔ ایہناں وچ بُہت سارے کہانی لکھنا ای نہیں سگوں جیہان چھڈ چُکے نیں۔پنجابی کہانی کاراں دی دُوجی پیڑھی اوہ اے جیہڑی 60 تے 70 دی دہائی وچ سامنے آئی۔ ایہناں وچ بہُت ساریاں دے مجموعے وی چھپے۔ ایس نسل دے کہانی کاراں وِچوں وی بہت تھوڑے اج تیک کہانی لکھ رہے نیں۔ جد کہ باقی اپنیاں ہور رُجھاں پاروں ایہدے ول توجہ نہیں دے رہے۔ کُجھ روٹی دی تلاش وچ باہر چلے گئے نیں مثلاً حسین شاہد تے اکمل علیمی۔ ایسے گروپ وچ شامل افضل احسن رندھاوا دا تیجا پراگا دوکو سال پہلاں آیا سی، محمد آصف خاں دنیا توں جا چکے نیں جد کہ اوہناں دیاں کہانیاں نوں کٹھا کر کے ڈاکٹر فیاض مگھیانا نے ''سانجھی پیڑ'' دے ناں نال مجموعہ چھپوا دتا اے۔

پنجابی کہانی کاراں دی تیجی پیڑھی 1970 دے بعد کہانی دے میدان وچ آئی۔ ایہدے وچ ہُن چوتھی پیڑھی دا تازا خون وی شامل ہو گیا اے۔ ایس کھیپ دے کہانی کاراں وچ سینکڑے ناں شامل نیں۔ اک اندازے مطابق 1947 توں بعد دے ہُن تک چھپن والیاں مجموعیاں دی گنتی دوسو دے نیڑے تیڑے اے، ظاہر اے ایہہ کوئی وڈی گنتی نہیں اے پر اسیں پنجابی زبان دی ایہدے اپنے اپنے علاقے وچ حالت دا جائزہ لییے تے فیر کہانیاں دے مجموعیاں دی ایہہ گنتری مایوس کرُو نہیں لگدی۔ اج دی پنجابی کہانی وچ اوہ سارے رجحان موجود نیں جیہڑے اردو کہانی یاں ایس خطے دیاں ہور زباناں دی کہانی وچ وکھالی دیندے نیں۔ علامتی انداز جیہڑا پنجابی دے مُڈھلے شاعراں بابا فرید تے شاہ حسین توں ای پنجابی ادب دا حصہ بن گیا اے پنجابی کہانی وچ وی وکھالی دیندا اے۔ ایس توں وکھ کدھرے کدھرے تجریدیت دے تجربے وی ہوندے رہے۔ اج دی پنجابی کہانی علامت تے تجریدیت وچوں نکل کے اک واری فیر کہانی پن ول واپس آ چکی اے۔ ایہناں سارے تجربیاں بارے ڈاکٹر کرامت علی مغل لکھدے نیں:

> اکیہویں صدی تیکر پہنچدے پہنچدے پنجابی کہانی کئی پڑاواں توں لنگھ چکی سی ایہہ پڑاؤ اوس دی ترقی واسطے بہت فائدے مند وی ہوئے سن ایس نال پنجابی کہانیکاراں نے جتھے زبان تے بیان وچ نویں نویں تجربے کیتے اوتھے موضوع دی رنگا رنگی وی سامنے آون لگی۔ کرداراں دی کہانی لکھی گئی۔ علامت نوں ورتیا گیا۔ حقیقت نگاری وچ تجربے کیتے گئے۔ سیاست تے سماج نوں نڈر تے بے باک ہو کے بیانیا جاون گا۔ کہانی دا شعور ودھیا تاں کہانیکاراں نے کہانی نوں ٹیسی اُتے پہنچانا شروع کر دِتا۔ (11)

اج دے دور وچ جیہڑے کہانیکار اجے وی میدان وچ ڈٹے ہوئے نیں، اوہناں وچوں کہکشاں ملک، پروین ملک، حمید رازی، میر تنہا یوسفی، الیاس گھمن، اکمل شہزاد گھمن، علی انور احمد، فرزند علی، فاروق ندیم، ڈاکٹر ناصر رانا، کرامت علی مغل، عاشق، عاشق رحیل، سرفراز اعوان، ملک

شاہسوارعلی ناصر، بابر جاوید ڈار، ظل ہما بخاری، شاور چدھڑ، مقصود ثاقب، غلام حسین ساجد، زبیر احمد، شاہدہ دلاور شاہ، سعیدہ یونس، سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر اختر شمار تے جمیل احمد پال دے ناں شامل نیں۔ ایس فہرست وچ پچھلے دنیں اک ہور ناں گل زیب عباسی دا وی شامل ہو گیا اے۔ پنجابی کہانی دے دو اہم ناں فرخندہ لودھی تے افضل توصیف پچھلے دنیں ایس دنیا نوں رب را کھا آکھ گئے۔ کنول مشتاق تے اظہر جاوید ایدوں پہلاں جا چکے سن۔ مستقل کہانی لکھن والیاں وچوں ڈاکٹر ناصر بلوچ، افضل رندھاوا، حسین شاہد، حسین شاد، فرزند علی، سرفراز اعوان، مقصود ثاقب دی کوئی کہانی کئی ورھیاں توں پڑھن وچ نہیں آئی۔

چیتے رہوے کہ کہانی کاراں دی ایہہ فہرست اصلوں بہت لمیری ہو سکدی اے تے کہانیکاراں دی گنتی سینکڑیاں وچ جا سکدی اے پر اسیں صرف اوہی ناں شامل کیتے نیں جیہڑے اج کل کہانی لکھ وی رہے نیں تے اوہناں دا گھٹو گھٹ اک مجموعہ وی چھپ چکیا اے۔

پچھلے دو چار سال وچ آون والے اہم کہانی پراگیاں وچ پروین ملک دا ''نکے نکے دکھ'' توں وکھ غلام حسین ساجد تے زبیر احمد دے مجموعے شامل نیں۔ پروفیسر زبیر احمد انگریزی دے استاد نیں پر کہانی مادری زبان وچ لکھدے نیں۔ اوہناں دے دو پراگے چھپے نیں تے اوہناں نوں پچھلے دنیں کینیڈا توں ڈھاہاں ادبی انعام وی ملیا اے۔ زبیر احمد دے کہانی کہن دا انداز منفرد اے جیہدی نقل کرنا ناممکن اے۔ گل زیب عباسی دے مجموعے ''نماں دے رُکھ'' وچ شامل کہانیاں ویکھ کے قیاس کیتا جا سکدا اے کہ جے اوہ ایسے فنی خلوص نال کہانی لکھدے رہے تاں بہت چھیتی اپنا ناں سنہرے حرفاں نال لکھوالین گے۔

اک کہانی کار جو کئی ورھیاں توں بڑے خلوص نال کہانی دے کھیتر وچ موجود نیں، اوہ نیں علی انور احمد۔ اپنے پہلے پراگے ''انسان تے سپ'' (2002) توں لے کے تازا ترین پراگے ''وکدے وکاندے لوک'' تیکر، اوہناں نے بہت ساریاں یادگار کہانیاں پنجابی ادب نوں دان کیتیاں نیں۔

ایس ویلے لہندے پنجاب اندر اِکو ویلے بہت ودھیا تے بہت فضول کہانی لکھی جا رہی اے۔ ایہدے بارے اک وچار انج اے:

> ساڈی بدقسمتی کہ بہت سارے کہانیکار ایجے نیں جیہڑے کہانی لکھن دی اٹکل جانے بغیر تے چنگی کہانی پڑھے بغیر کہانی لکھن والے پاسے آ گئے نیں۔ شاعری دا فن تاں خداداد ہو سکدا اے پر کہانی کاری واسطے لفظاں دی کمپوزنگ دا فن جاننا ضروری اے...... ایہہ فن بڑی ریاضت تے جتن دی منگ کردا اے، جیہڑے لکھاری ایہنوں مکھ رکھے بغیر لکھدے نیں، اوہ کدی وی چنگی کہانی نہیں لکھ سکدے۔ (12)

ایہدا اک ہور سبب ایہہ وی اے کہ لہندے پنجاب وچ کہانی لکھن دا فن دیندا کجھ نہیں۔

پنج ست سطراں دی نظم یاں پنج شعر دی غزل نال وی شاعر دا صرف ناں ای چھپدا اے یاں اوہنوں اعزازی رسالہ نصیب ہوندا اے۔ پنج ست صفحے دی کہانی جو ایہدے نالوں کئی گنا ودھ ریاضت تے محنت دے نال نال بہت سارا ویلا منگدی اے، اوہ وی لکھاری نوں ایہو کجھ ای دواندی اے۔ ایس پاروں جیہڑے لکھاری جمع تفریق کر کے ٹرن والے نیں، اوہ کہانی لکھن ول نہیں آوندے سگوں نظم غزل نال ای اپنا شوق پورا کر لیندے نیں۔

کہانی لکھنا ایس لئی وی کسارے دا کم اے کہ ایہدے واسطے بندے نوں بجھ کے بہنا پیندا اے۔ غزل دا شعر تے نظم دا مصرع ٹردیاں پھردیاں، ویگن وچ سفر کردیاں، روز دے کم کار کردیاں تے ہور معمولاں دے دوران ہو جاندا اے پر کہانی نال انج دی گل نہیں۔ ایہدے واسطے ضروری اے کہ بندا ایسے نیت نال بجھ کے بہوے۔ گھنٹے دو گھنٹے یاں پورا دن باقی لوڑاں نوں بھل جاوے تے بہہ کے لکھے۔ فیر جا کے چنگی کہانی ہوند وچ آوندی اے۔ (13)

لگ بھگ ایہو گل ڈاکٹر کرامت علی مغل اپنی کتاب ''کہانی دا سفر'' وچ کردے نیں۔ اوہناں دے خیال وچ کہانی دے پچھے رہ جان وچ اک تاں ایہدے گھاٹے دا سودا ہونا وی اے پر ایہدے نال نال چنگے نقاد دی گھاٹ وی نظر آوندی اے۔

> کہانیکاراں نے لکھیا، چنگا لکھیا، چنگا وادھا کیتا، ایس دے باوجود ادب دے کھیتر وچ اوہ وادھا نہ ہو سکیا جس دی لوڑ سی۔ کہانیکاراں نوں پڑھن والیاں کولوں وی اوہ ہنگارا نہ مل سکیا۔ کیوں جے پنجابی لکھنا گھاٹے دا سودا لگن لگ پیا تاں بہت سارے لکھاریاں نے پنجابی توں موہنہ موڑ لیا۔ پنجابی زبان وچ لکھن والیاں وچ وڈے پیمانے دے جو گھاٹ محسوس ہوندی رہی اے اوہ اے چنگے نقاداں دی گھاٹ۔ (14)

اصلوں لہندے پنجاب اندر پنجابی لکھنا ای گھاٹے دا سودا اے تے ایہہ کم اوہی لوک کردے نیں جیہڑے سوچ سمجھ کے ایس پاسے آوندے نیں۔ ایہو سبب اے کہ کہانی پہلاں نالوں ودھ لکھی جا رہی اے تے اگے نالوں بہتر وی لکھی جا رہی اے۔ پنجابی لکھاری نرا طبعزاد ای نہیں، مختلف زباناں توں ترجمے کر کے وی پنجابی وچ کہانی نوں عام کر رہے نیں۔ ایس سلسلے وچ مہیناوار ''پنچم'' تے ''سویر انٹرنیشنل'' دیاں سیوااواں سبھ دے سامنے نیں۔ حقیقت وچ کہانی دا سفر اگے نالوں تیز ہویا اے۔ اج توں صرف 30-25 سال پہلاں شاید اک ادھا کہانیکار اجیہا سی جیہدا اک توں ودھ کہانی پراگا چھپیا ہووے پر اج ایہہ صورتحال اُکا بدل چکی اے۔ افضل رندھاوا، رفعت، الیاس گھمن، حنیف باوا، زبیر احمد، پروین ملک، افضل توصیف، فرخندہ لودھی، شاور چدھڑ، سلیم خاں گمی، عاشق رحیل، فاروق ندیم، کرامت علی مغل تے ہور خورے کہڑے کہڑے کہانیکاراں دے اک توں ودھ

پراگے آ چکے نیں۔ ایس صنف وچ سبھ توں اُتے علی انور احمد نیں جہناں دے ادھی درجن دے لگ بھگ مجموعے چھپ گئے نیں تے اوہناں دا فن اجے وی جوان اے۔ ایہہ سارا سفر دسدا اے کہ کہانی دے مستقبل توں مایوس ہون دا کوئی جواز نہیں، البتہ ایس سفر نوں رل مل کے ہور تیز کرن دی ضرورت اے تاں جے پنجابی کہانی اپنی منزل دی ٹیسی اتے اپڑ سکے۔

O

حوالے:

(1) دیباچہ، اجوکی کہانی(1960)، لاہور، مکتبہ پنجابی ادب، سنت نگر،ص 9

(2) عبدالغفور قریشی(1973) لاہور،لعلاں دی پنڈ/اقبال صلاح الدین،عزیز بکڈپو، ص 200

(3) عبدالغفور قریشی(1973) لاہور،لعلاں دی پنڈ/اقبال صلاح الدین،عزیز بکڈپو، ص 202

(4) دیباچہ، اجوکی کہانی(1960)، لاہور، مکتبہ پنجابی ادب، سنت نگر،ص 11

(5) شہباز ملک، پروفیسر ڈاکٹر (1985) پاکستانی پنجابی افسانہ اک مختصر جائزہ، لہراں (مہیناوار)اگست ستمبر،ص 67

(6) جمیل احمد پال (مرتب)(2009) انتخاب افسانہ پنجابی/سرائیکی، پاکستانی ادب 1947-2008، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد،ص12

(7) دیباچہ، اجوکی کہانی(1960)، لاہور، مکتبہ پنجابی ادب، سنت نگر،ص 12

(8) عبدالسلام خورشید، ڈاکٹر(1973) پنجابی اخبارنویسی دی کہانی، لاہور، لعلاں دی پنڈ/اقبال صلاح الدین،عزیز پبلشرز،ص 416

(9) رفعت(2015) امرت نواس، لاہور، پنجابی مرکز، سلطانپورا،ص 8

(10) رفعت(2015) امرت نواس، لاہور، پنجابی مرکز، سلطانپورا،ص 8

(11) کرامت علی مغل، ڈاکٹر(2015) کہانی دا سفر، لاہور، زرشا پبلشرز،ص 12

(12) جمیل احمد پال(1999) پنجابی کہانی 98-1988، لاہور،سویرا انٹرنیشنل،مہیناوار،ص 8

(13) جمیل احمد پال(1999) پنجابی کہانی 98-1988، لاہور،سویرا انٹرنیشنل،مہیناوار،ص 8

(14) کرامت علی مغل، ڈاکٹر(2015) کہانی دا سفر، لاہور، زرشا پبلشرز،ص 11